

NE'MAT ABDULLAYEV

SHARQ XALQLARI SAN'ATI TARIXI

N. ABDULLAYEV

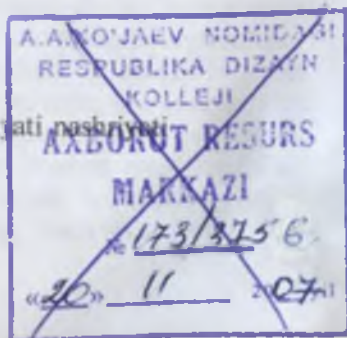
5.

SHARQ XALQLARI SAN'ATI TARIXI

San'at sohasida ish yurituvchi kasb-hunar kollejlarning o'quvchilari
uchun mo'ljallangan o'quv qo'llanma

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti
Toshkent
2007

Sharq xalqlari san'ati tarixi o'quv qo'llanmasi Oliy va o'rta ta'lim vazirligi tasarrufidagi kasb-hunar kollejlarining o'quvchilari uchun mo'ljallangan. Qo'llanmada sharq xalqlari tasviriy va me'moriy san'at tur va janrlariga oid ma'lumotlar, ularning qadimiy davrdan bizning kunimizgacha mavjud bo'lgan tarixi va texnologik jarayonlari, rivojlantirish bosqichlari, asosiy yo'nalishlari, ularning yetuk vakillari haqida so'z yuritiladi. Mazkur darslikning ibtidoiy jamoa davridan to bizning kunimizga qadar bo'lgan san'at tarixi yoritilgan hamda asosiy e'tibor tasviriy va me'moriy san'at rivojining eng muhim bosqichlariga qaratilib, davr bilan bog'liq g'oyaviy — plastik o'zgarishlarni aniq misollarda tahlili bilan yoritishga harakat qilingan. Darslikni tayyorlash jarayonida san'atshunoslikning so'nggi ma'lumotlari, internet xabarlari, kompyuter texnologiyasiga mo'ljallangan SD va DVD materiallaridan ijodiy foydalanilgan.

85.1(5)

A 15

Abdullayev, Ne'mat.

Sharq xalqlari san'ati tarixi: o'quv qo'llanma/N. Abdullayev;
O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta-maxsus ta'lim vazirligi. - T.:
O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2007. 120 bet.

BBK 85.1(5)

KIRISH

Sharq iborasi shartli bo'lib, odatda, qadimgi Grek-Rim davlatlaridan Sharqda va Janubda joylashgan jug'rofiy hudud nazarda tutilgan. Old Osiyodagi Shumer, Akkad, Bobil (Vaviloniya), Ossuriya, Urartu, Xett davlatlari, Misr podsholigi, Eron imperiyasi kabi Grek-Rim davlatlariga qo'shni mamlakatlar shu hududga kiritilgan. Keyinroq Shimoli-Sharqiy Afrikada Tunisdan (bu yerda Qadimgi Karfagen davlati mavjud bo'lgan) to Yaponiyagacha cho'zilgan, Habashistondan (Efiopiya) Kavkaz tog'lari, Hindiston, Xitoy, Indoneziya, Koreya yerlarigacha o'z ichiga qamrab olgan katta maydon shu tushuncha ichiga kirgan. Bugungi kunda bu ibora bilan ko'proq Osiyo xalqlari yashaydigan hudud nazarda tutiladi. Qadimgi Sharq xalqlari san'ati va madaniyati tarixi katta davrni o'z ichiga oladi. Eramizdan avvalgi 5000—4000-yillarda bu yerlarda shakllana boshlagan quldorlik jamiyati yangi eraning IV—V asrigacha davom etdi. Qadimgi Sharq xalqlari san'ati tarixi yer yuzida shu quldorlik davlatlarining paydo bo'lishi, rivojlanishi va inqirozga yuz tutishi davridagi san'atni o'rganadi va tahlil qiladi. Qadimgi davlatlar dastlab Nil, Yefrat, Tigr, Gang, Xuanxe, Yanszi, Qizil irmoq daryolari yoqalarida shakllangan. Quldorlik davlatlarining maydonga kelishi tarixiy zaruriyat bo'lib, u ishlab chiqarish kuch va madaniyatining keyingi taraqqiyotini belgiladi. Bu davrga kelib aqliy mehnat jismoniy mehnatdan ajraldi. Dehqonchilik, chorvachilik, savdo-sotiq, hunarmandchilik, san'at rivojlandi. Bu esa, o'z navbatida, inson ma'naviy dunyosining rivojlanishiga, jumladan, san'atning ravnaqiga zamin yaratdi. Agar ibtidoiy jamoa davrida san'at insonning kundalik hayoti, ishlab chiqarish faoliyati bilan bog'liq bo'lgan bo'lsa, endilikda u ijtimoiy ongning ajralmas qismiga aylandi va ijtimoiy hayotda muhim o'rin tuta boshladi. Bu davrda san'at taraqqiyoti bevosita din, mifologik tushunchalar zamirida rivojlanishini davom ettirgan bo'lsa ham, lekin birmuncha tantanali ruh ola boshladi. Ko'mish marosimlari bilan bog'liq bo'lgan urf-odatlar muhim tantanalarga aylandi. Yirik maqbara, saroylar qurish, ularni bezashga katta ahamiyat berila boshlandi. Devoriy suratlar, monumental relyef va haykallarda hukmdorlar, afsonaviy qahramonlar faoliyati ulug'landi. Qadimgi dunyo san'atkori o'ziga xos formalarda kundalik turmush voqealarini aks ettira boshladi. Bu davrga kelib, odamlarning diniy tushunchalari ham o'zgara bordi. Odamlar tabiat kuchlariga sig'inishdan asta-sekin ilohiy kuchlarga — xudolarga sajda qila boshladilar. Bu xudolar timsolida odamlar aqliy barkamol, mo'tabar, har narsaga qodir bo'lgan, o'z xarakteri va ko'rinishi jihatdan odamlarga o'xshaydigan obrazlarni tasavvur eta boshladilar. Ularga atab hashamatli ibodatxonalar, monumental haykallar yaratdilar. Shu bilan birga, inson obrazi san'atning bosh qahramoniga aylana boshladi. Uning jasorati va oliyjanoblighi, iroda va aql-zakovati-

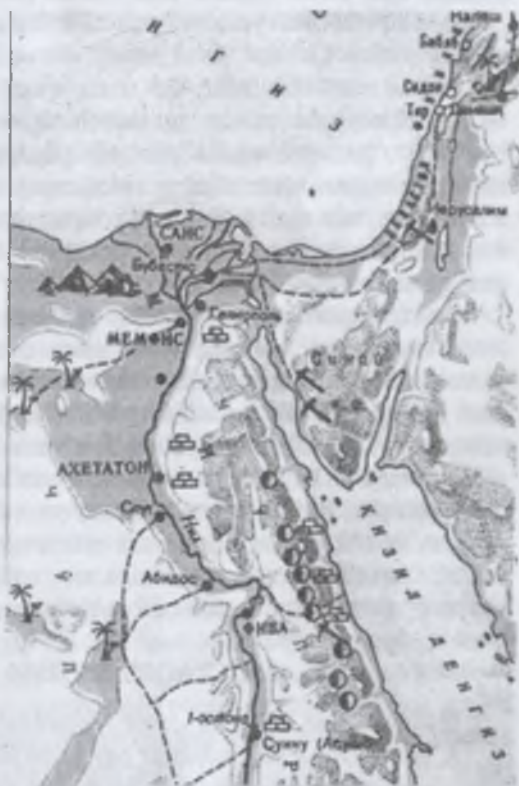
ning qudrati san'atkorlar tomonidan kuylandi. San'atda voqelikni obrazli bilish tomonlari kuchaydi. Uning tur va janrlari kengaydi. Bu davrda san'atda sintez masalasining hal etilishi esa insoniyatning qo'lga kiritgan buyuk yutuqlaridan bo'ldi. Qadimgi dunyo san'atining yana bir muhim tomoni shu bo'ldiki, unda milliy o'ziga xos tomonlar yaqqol ko'zga tashlana bordi. Katta-katta madaniyat markazlari vujudga keldi. Ularning san'atlari bir-biridan ko'rinishi, xarakteri, voqelikni obrazli ifoda etishi bilan ajralib turadi.

BIRINCHI BO'LIM.

Qadimgi Sharq san'ati.

Qadimgi Misr podsholigi

Afrikaning shimoli-sharqida, Nil daryosining quyi vohasida bugungi Misr Arab Respublikasi yerlarida juda qadim paytlarda (er. av. VI ming yillik) bir qancha qabilalar yashagan. Eramizdan avvalgi 4000 yillikda shu yerda yer yuzida birinchi sinfiy jamiyat kurtaklari nish urdi, quldorlik davlatlari yuzaga keldi, rivojlandi. Eramizdan avvalgi 4000 yillik oxiri — 3000 yillik boshlariga kelib esa ular yagona yirik despotik davlatga aylandi. Qadimgi Misr san'ati tarixi ana shu davlatlarning yuzaga kelishi, rivojlanishi va inqirozidan tortib, to makedoniyalik Iskandar (Aleksandr Makedonskiy)ning yurishi bilan uning ellinistik dunyoga qo'shilib ketishigacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi, o'rganadi, tahlil etadi.

Qadimgi Misr uzoq yo'lni bosib o'tdi. Deyarli 4000 yildan ortiq vaqtini o'z ichiga olgan bu davr mobaynida tasviriy va amaliy san'at, me'morlikning nodir durdonalari yuzaga keldiki, ular bugungi kunda ham o'zining ulug'vorligi, mahobati va yuksak badiiyligi bilan kishilarni hayajonlantiradi. Bu yerda birinchi marta inson va uning mehnati san'atkor asarida o'z ifodasini topdi. Inson qudrati, nafosati va aql-zakovatining imkoniyati kuylandi. Lekin bu san'at va madaniyat birinchi bor sinfiy tengsizlik sharoitida, hali tugamagan ibtidoiy tuzum va sharq mustabidligi davrida mavjud bo'ldi. Bu davr fir'avnlarning cheksiz hukmronligi va faqat qullarninggina emas, balki erkin dehqonlarning ham to'la huquqsizligi bilan xarakterlanadi. Qadimgi Misr

san'atining yana bir o'ziga xos xususiyati shundaki, u din bilan aloqada va unga tobe bo'lgan. Fir'avn va zodagonlar bilan bir qatorda, kohin va din vakillari ham juda ko'plab ibodatxonalar qurilishi va xudolar obrazining ishlanishiga sabab bo'ldilar. Gap shundaki, qadimgi misrliklarning diniy tushunchasi o'zining spesifik xususiyatiga egadir. San'at uchun Qadimgi Misr dinidagi o'lganlarga sig'inish alohida ahamiyatga ega edi. Qadimgi misrliklar agar odamning jasadi yaxshi saqlansa, narigi dunyoda uning ruhi abadiy yashaydi, deb tushunganlar. Shu boisdan o'lganlarni mumi-yolash, agar jasad buzilsa yoki chirib ketsa, yo'qolsa, shu odamning narigi dunyoda tinch yashashi uchun uning jasadi o'rniga haykal qo'yishni odat qilganlar. Qabrga, jasad yoniga esa uning tirikligida foydalangan uy anjomlari, qurol-aslahalar, suv, oziq-ovqat qo'yish yoki shularning tasvirini ishlash kabi odatlar mavjud bo'lgan. Bu, albatta, ko'mish bilan bog'liq bo'lgan me'morlik san'ati, qabrlarga qo'yish uchun ishlangan haykal, rangtasvir san'atining rivojlanganligiga sabab bo'lgan. Albatta, bunday boy, tantanali ko'mish marosimi, monumental maqbaraning ichini san'atning hamma turlari bilan bezatishni faqat fir'avn va Misr boylari amalga oshirishi mumkin edi.

Sharq despotizmi ta'sirida Qadimgi Misr jamiyati sekinlik bilan rivojlandi va ayniqsa, kohinlar tomonidan qattiq muhofaza qilingan diniy kanunlar Misr san'atiga, uning sekin rivojiga sabab bo'ldi. Shuning uchun ham juda qadim paytlarda Misr san'atida paydo bo'lgan badiiy uslublar uzoq vaqt Misr san'atida yetakchi o'rinni egallab, uning xarakterli tomonini belgilab kelgan. Qadimgi Misr san'atkorlari ana shu kanunlardan chiqmaganlari holda, inson jismoniy va estetik dunyosining murakkab, serqirra va nozik tomonlarini aks ettirishga muyassar bo'ldilar va jahon san'ati tarixida qaytarilmas, o'ziga xos, nafis, jozibador, ulug'vor va sirli san'at durdonalarini meros qilib qoldirdilar.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN

Qadimgi Misr tarixi bir qator bosqichlarga ajratiladi:

1. *Dinastiyagacha (sulolalar paydo bo'lishiga qadar) bo'lgan davr. Bu davr ibtidoiy jamoa tuzumining inqirozi va dastlabki ilk podsholiklar (I–II dinastiya)ning yuzaga kelishi davriga to'g'ri keladi va mil. av. 4000-yillarni o'z ichiga oladi.*

2. *Qadimgi podsholik – III–VI dinastiya (mil. av. 3000–2300-yillar).*

3. *O'rta podsholik – XI–XII dinastiya (mil. av. 2100–1800-yillar).*

4. *Yangi podsholik – XVIII–XX dinastiya (mil. av. 1600–1100-yillar).*

5. *So'nggi podsholik – XXI–XXXII dinastiya (mil. av. 1100–332-yillar). Bu bosqichlar o'zaro bir-biri bilan bog'liq bo'lsa ham, lekin ularning har biri o'ziga xos xususiyatga egadir. Bu xususiyat bevosita ijtimoiy*

tuzumning xarakteri, moddiy va madaniy taraqqiyoti bilan aloqadordir. VII–X, XIII–XVII dinastiyalar hukmronlik qilgan yillar Misr davlati inqirozga yuz tutgan, chet el bosqinchilari (geksoslar) tomonidan bosib olingan va unga qarshi kurash yillari bo'ldi, san'at tarixida muhim va xarakterli yodgorliklar yaratilmadi.

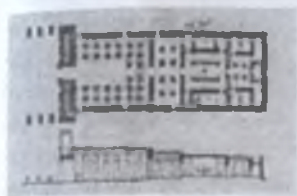
Me'morchilik. Ibtidoiy jamoa tuzumining yemirilishi va ilk podshohlarning shakllanish davrida san'atning hamma turlari va janrlari yuzaga keldi, insoniyat yozuvning dastlabki formalaridan hisoblangan rasmiy yozuv — piktografik yozuvlar paydo bo'ldi. Qadimgi Misr san'ati o'zining butun taraqqiyoti mobaynida din va uning turli marosimlari bilan uzviy bog'liq holda rivoj topdi. Me'morlik esa san'atlar ichida yetakchi o'rinni egallab, ularning xarakter va uslubiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Dinastiya-gacha bo'lgan davrda, ayniqsa, uning so'nggi bosqichida qadimgi misrliklarning «narigi dunyo» haqidagi tushunchalari maqbaralar — marhumlarning yer osti uylari va ularning ustiga tortilgan tuproq uyumi va qurilmalarida namoyon bo'ldi. Qazilgan qabrlar to'rtburchak shaklida bo'lib, chuqur devorlari shu paytda ixtiro qilingan xom g'ishtlar bilan mustahkamlanib terib chiqilgan, tepa qismi esa xom g'isht yordamida egri ravoq tarzida yopilgan. Ayniqsa, oqsoqollar qabriga alohida e'tibor berilgan, ko'p mehnat sarf qilib, uning hashamatli bo'lishiga erishilgan, devorlariga pardo berilgan, sujetli suratlar ishlangan, ichida marhum va xudolar haykalini qo'yish uchun xonalar ishlangan. Qabr tepasiga ham alohida e'tibor berilgan. Bu qabr tepasiga ishlangan qurilmalar yuqoriga tomon kichrayib boruvchi to'rtburchaklar shaklida bo'lib, uning devorida esa marhumning «narigi dunyo»dagi «uyi»ga o'tgan yolg'ondakam eshigi bo'lgan. Mastaba deb nom olgan bu qurilmalar Sakkara, Abidos, Nigada qabristonlarida ko'plab saqlanib qolgan. Bu mastabalar hajmi va bezagi, qabr ichiga qo'yilgan buyumlar xarakteri marhumning jamoada tutgan o'rniga qarab belgilangan. Ko'milgan odamning jamoadagi o'rnini qanchalik yuqori bo'lsa, maqbara ham shunchalik mahobatli va serhasham bo'lgan. Asta-sekin shu maqbaralar yonida marhumga bag'ishlab o'tkaziladigan marosimlar uchun ibodatxonalar qurila boshlandi. Mastabalar keyingi Misr klassik piramidalarining yaratilishiga asos bo'lgan.

Fir'avn Joser maqbarasi.

Qadimgi podsholik davrida qurilgan III dinastiya fir'avn Joser maqbarasi (taxminan, eramizdan avvalgi 2800-yillar, me'mor Imxotep) birinchi klassik piramidalaridandir. Tepaga ko'tarilib va kichrayib boruvchi supachalardan tashkil topgan bu piramidaning balandligi 60 metrdan ortiq. Uning atrofida turli marosimlar uchun mo'ljallangan qurilmalar mavjud, ular piramida bilan uzviy bog'liq holda yagona majmuani tashkil etadi. 1500 kv. m. maydonni egallagan bu majmua pardozlangan devor bilan o'rab chiqilgan. Undagi xona, yo'lak, dahlizlar bezagiga ham alohida e'tibor berilgan. Bu yerda birinchi bor, devorlarga yopishtirib ishlangan kapitelli yarim ustunlar uchraydi. Ularning ko'rinishi tabiat shakllari (masalan, papirus)ga o'xshatib ishlangan, ko'proq dekorativ vazifani bajaradi.

Joser piramidasi ansamblida birinchi bor san'atning sinfiy xarakteri yaqqol namoyon bo'la boshladi. Davr maskurasini targ'ib etish, fir'avnlarni ulug'lash va ilohiylashtirishga, fuqarolarda podsho hokimiyatining mustahkam ekanligiga ishonch tug'dirish, shu bilan birga, ularni doim qo'rquvda saqlash va itoatkor bo'lishini ifodalashga qaratilgan. Bu piramida davrning siyosiy xarakterini tushunishga yordam beradi, despotik tuzum xudolar darajasiga ko'tarilgan podsholarning hukmdorligi naqadar kuchli ekanligini namoyon etadi. Bu majmua markazi — Joser piramidasiniig katta hajmi va kompozitsion yechimi orqali ochiladi. Joser piramidasidagi bu g'oya keyingi fir'avnlarda yanada rivojlantirildi. Eramizdan avvalgi XXVII asrlarda Misr tarixida eng gigant piramidalar qurildi. IV dinastiya fir'avnlari Xufu, Xafra va Minkaura (greklar ularni Xeops, Xefren, Mikerin deb atashgan, tarixda ham shu nomlar ko'proq ishlatiladi) piramidalari bizgacha yaxshi saqlangan. Giza yaqinida joylashgan bu piramidalar majmuasining ajralmas qismi bo'lgan sfinks haykali (odam boshli, sher tanali haykal), Xefren piramidasiga boradigan yo'l boshiga qo'yilgan 60 metr uzunlikka ega bo'lgan katta sfinks haykali boshi Xefrenning fir'avnlikli bosh kiyimidagi ko'rinishini aks ettiradi. Shu sfinkslar kichraytirilgan nusxalari esa Xefren ibodatxonasiga kiraverishda ikki tomonga o'rnatilgan. Piramidalar ansambli ichida eng kattasi Xeops piramidasidir. Balandligi 146,6 m., asosi esa 233 m. Tarixchi Gerodotning ta'rifiga ko'ra, Xeops piramidasi 20 yil mobaynida qurilgan. Piramidaga toshlar olib kelish uchun kerak bo'lgan yo'lni qurish uchun esa 10 yil kerak bo'lgan. Odamlar (qullar, erkin dehqon va hunarmandlar) shu piramidani qurish uchun haydab kelingan. Bu esa davlat iqtisodiga ta'sir etmay qolmadi, xalq g'alayonlariga sabab bo'ldi. Shuning uchun V dinastiya fir'avnlari hajmi katta bo'lmagan piramidalar qurdira boshladilar. Lekin piramida majmuyida ibodatxonaga alohida e'tibor berdilar, uning hajmi kengaydi, badiiy bezagida monumental relyef va rassomlik keng qo'llanila boshlandi.

Karnak (mil. av. XVI asr, me'mor Ineni) ibodatxonasi. Tarh va qirgim. I. Karnak ibodatxonasi. Mil. av. XVI asr, me'mor Ineni. Umumiy ko'rinishi. Rekonstruksiya.

Bu tasvirlar marhumni ulug'lash va ilohiylashtirishga qaratilgandir. Qurilishda ustunlarning konstruktiv funksiyalari ortdi. Ko'rinishi palma daraxti, bog'langan nilufarlarni eslatuvchi ustunlar qo'llanila boshlandi. Bu xususiyat keyingi Misr me'morligining xarakterli tomonini belgiladi. Shu jihatdan Abusirdagi fir'avn Saxura maqbarasi majmuyi e'tiborli. Liviya yassi tog'lari etaklaridagi fir'avn Mentuxotep I maqbarasi ansambli Misr me'morligining yangi qirralarini namoyon etadi. O'rta podsholik davrida qurilgan bu majmuada to'rtburchakli ustunlar qo'llanilgan, yuzasiga esa Mentuxotep I nomi o'yib yozilgan. Me'morlik kompleksi qoya ichi-

Abu Simbeldagi Ramses II ibodatxonasining old ko'rinishi.

ga o'yib ishlangan xonalar bilan uzviy bog'liq. O'rta podsholikda ibodatxonalar oldiga pilonlar orasidan o'tish uchun tor yo'lak qoldirilib qurilgan ikki katta minora ishlash, ayvon va hovli atrofini ustunlar qatori bilan o'rab chiqish keng o'rin egalladi va keyingi Misr ibodatxonalari-ning qurilishida zaruriy va xarakterli element bo'lib qoldi. O'rta podsholik keyingi davr uchun katta ibodatxonalar kompleksini qurish san'atini boshlab berdi. Yangi podsholik davrida aniq to'rtburchak shaklida qurilgan ibodatxonalar tipi keng tarqaldi. Bu ibodatxonalar uch qismdan, ustunlar bilan o'ralgan ochiq hovli, ustunli zal va sig'inadigan xonadan tashkil topgan. Ibodatxona oldida sfinksar (yoki ovinlar) alleyasi bo'lib, u tosh-pardalarga o'xshash trapetsiyasimon pilonlar tomon yo'llaydi. Pilonlar oldiga esa obelisk va fir'avnlarning nihoyatda katta haykallari o'rnatilgan. Bu haykallar orasidan ichkariga kirish uchun tor eshiklar qoldirilgan. Ichkari esa asta qorong'ilashib boruvchi gigant ustunli ochiq hovli, zal-lar va nihoyat, qorong'ilashgan g'orsimon xona — muqaddas xona bilan tugallanadi. Bu me'morlik majmuasi yagona g'oyaga — ilohiyotga boradigan yo'lning to'g'ri va mashaqqatli ekanligini his etishga qaratilgan. Ilohiyotga yaqinlashgan sayin inson o'zida tushkunlik hislarini sezishi va ilohiy kuch — Xudo oldida, diniy sirlar oldida o'zining bir zarracha ekanini his etishi kerak edi. Bu hissiyotning paydo bo'lishida ibodatxona-da asta-sekin yorug'likning yo'qolishi va eng so'ngida butunlay yo'q bo'lishi hisobiga erishiladi.

Fivadagi Karnak va Luksor ibodatxonalari gigant me'morlik komplekslaridandir. Karnak (mil. av. XVI asr, me'mor Ineni) va Luksor ibodatxonalari (er. av. XV asr, me'mor kichik Amenxotep)da me'morlar birinchi bor ochiq hovli atrofini kolonadali yechib, yangi podsholik me'morligining o'ziga xos tomonlarining shakllanishiga asos soldilar. Bu komplekslarda qadimgi Misr me'morlik an'analari-ning muhim tomon-lari o'z ifodasini topdi, shu bilan birga, tantanali va hashamatli bo'lib borayotgan marosimlar bilan aloqador me'morlikning yangi ko'rinishlarini namoyon etdi. Ibodatxonalar uchun ishlatilgan ustun yuzalari, devorlar rangli relyeflar bilan bezab chiqilgan. Ibodatxonalar uchun ishlatilgan ustun kapitellari ham xarakterli.

Ular papirus va nilufar gul g'unchalarini eslatib, binoga afsonaviy ko'rinish baxsh etadi. Me'morlikning yangi qirralari podsho ayol Xat-shepsutning maqbara va ibodatxonasida ham seziladi. Yangi podsholikning ilk bosqichida barpo etilgan bu me'morlik kompleksi (me'mor Senmut) o'z hajmi va dekorativ bezaklari bilan ajralib turadi. Mentuxotep I ibodatxonasi yonida qurilgan bu majmua tabiat ko'rinishi bilan nihoyatda uyg'unlashib ketgan. Ibodatxonaga boradigan yo'lning ikki tomoni bo'ylab sfinksar bu manzaraga o'ziga xos tantanavorlik baxsh etgan. Me'morlik ansamblining ayvon va supachalarida ham yaxshi par-

Narmer plitasi. Shifer. I dinastiya. Er. av. 3000-yillar Qohira muzeyi.

dozlanib ishlangan podsho haykallaridan tashqari, xudolar haykali qo'yilgan, hovuzlar, ekilgan maysa va daraxtlar majmua jozibasini yanada oshirgan. Ibodatxona devor va pollariga ham alohida e'tibor berilgan. Devoriy surat va relyeflarda esa Xatshepsutning faoliyatiga bag'ishlangan tasvirlar bo'lgan. Yangi podsholikning ikkinchi yarmida (er. av. XIV–XI asrlar) qurilish ishlari faqat Misrdagina emas, balki uning tashqarisida, Misrga tobe bo'lgan Nubiyada ham avj oldirilib yuborildi. Abu Simbeldagi qoyaga o'yib ishlangan Ramses II ibodatxonasi yangi podsholikning ikkinchi yarmidagi yirik qurilishlardandir.

Uning kiraverish tomoniga qoyadan katta trapetsiyasimon pilon ko'rinishi yo'nib tushirilgan. Pilon oldidagi o'tirgan holda tasvirlangan to'rtta 20 metrli Ramses II haykallari ham qoya toshni yo'nish hisobiga yaratilgan. Ibodatxonaning ichki qismi yangi podsholik davri me'morligi tamoyillari asosida bajarilgan. Ichki qismi ustunli xona bilan boshlanib, u yerga podsho haykallari o'rnatilgan, so'ng uch-nefli ustunli zal va nihoyat, ibodatxonaga o'tiladi. Bu so'nggi xonada ham xudolar haykali bilan bir qatorda, Ramses II haykali qo'yilgan.

Tasviriy san'at. Qadimgi Misr tasviriy san'ati me'morlik bilan bog'liq holda rivoj topdi. Ijtimoiy hayotning murakkablashib borishi va sinfiy jamiyatning yuzaga kelishi bilan u boshqaruvchi sinfning kuchli mafkuraviy quroliga aylandi. Dinastiyagacha bo'lgan davrdan bizgacha ko'pgina haykaltaroshlik, rassomlik va amaliy san'at namunalari yetib

Katta Sfinks haykali.

kelgan. Shular ichida turli diniy-magik marosimlar o'tkazishda bo'yoqlar qorishtirish uchun foydalanilgan yassi, yupqa, kulrang, yashil, qora tosh — shifer plitalar alohida o'rinni egallaydi. Ularning dastlabkilari oval, romb, to'rtburchak, ba'zida jonivorlar shaklida (masalan, toshbaqa, baliq va boshqalar) bo'lgan. Asta-sekin shu plitalar yuzasiga relyeflar ishlana boshlangan, ularda tarixiy voqealar ham o'z ifodasini topa borgan. Fir'avn Narmer plitasi (taxminan er. av. 3000-yillar) shunday yodgorliklardan biridir. Bu plitada tarixiy voqea yuqori (janubiy) Misr fir'avni Narmer tomonidan quyi (shimoliy) Misr yerlarining bosib olinishi va yagona davlat tashkil etilishi hikoya qilinadi. Plitaning bir tomonida fir'avn Narmerning dushman podshosi sochidan ushlab, o'z cho'qmori bilan urayotgan payti tasvirlangan. Yuqorida fir'avn homiysi lochin qiyofasidagi xudo Gor quyi Misr ramzi bo'lgan nilufar o'simligi ustida dushman podshosini arqon bilan tortib turibdi. Olti nilufar o'simligi mag'lubiyatga uchragan olti ming dushman ramzini bildiradi. Past tomonda qochib borayotgan dushman jangchilari ko'rsatilgan. Plitaning orqa tomonida Narmerning Misr tojiga bog'langan va boshi tanasidan judo qilingan dushman jangchilari tomon g'olibona borayotgani tasvirlanadi. Plitaning pastki tomonida esa kuchli, shoxdor buqa to'sinlarni buzib, dushmanni yanchib borayotgani tasvirlangan. Bu yerda buqa qudrat ramzi bo'lib, u fir'avnning allegorik obrazi hisoblanadi. Plitaning markazida ikki fantastik hayvonlar gepardlarning uzun bo'yinlari bir-biri bilan chatishib ketishi natijasida o'rtada dumaloq chuqurcha hosil bo'lgan. Bu

chuqurcha, bir tomondan, marosimlar uchun bo'yoq qorishtirishda ishlatilsa, ikkinchi tomondan, bu doira kompozitsiya g'oyasini Misr yerdarining yagona davlat bo'lib birlashganini bildiruvchi muhim detaldir. Narmer plitasi hajm jihatdan katta emas, balandligi 64 sm, lekin ko'rinishi jihatdan monumentaldir. Narmer plitasi ijtimoiy hayotda tengsizlik rivojlanayotgan bir paytda yaratildi. Bu xususiyat uning yaqinlari va oddiy xalq tasviri o'lchamlarining xarakterida ham ko'rinadi. Fir'avn boshqalarga nisbatan katta tasvirlanadi. Plitaning muhim tomoni, yuzada hajmli tasvirlarni ko'rsatish va joylashtirish uslubining ishlab chiqilganligidir. Tasvirda odam boshi yon tomondan ko'rsatilgan holda, ko'z old tomondan tasvirlanadi, yelkalar to'liq old tomondan ko'rsatilgan holda tananing pastki qismi yon tomondan, biroz burilgan holda ishlanadi. Voqealar esa yuzada ustma-ust joylashtiriladi. Bu kompozitsiyaga hikoyanavislik baxsh etadi. Dinastiyagacha bo'lgan davridayoq maqbara devorlariga surat ishlash va haykallar qo'yish odat bo'lgan. Bu odat qadimgi podsholikda ham rivojlanib, maqbara va ibodatxonalarning ajralmas qismiga aylandi. Bu haykal va suratlar qat'iy kanonlarda ishlangan. Haykallarda o'tirgan yoki tik turgan tasvirlar uchun qat'iy qonun mavjud bo'lib, u deyarli hamma haykalda qaytariladi. Kompozitsiya frontal yechiladi, haykalning hamma qismlari simmetrik joylashadi va ba'zi hollarda qotib qolgan, harakatsiz holda tasvirlanadi, hatto haykaltarosh odamni harakatda tasvirlashga intilgan paytda ham shu hol seziladi. Lekin shu bilan birga, har bir ijodkor ishlangan haykal konkret ko'rinishga ega bo'lgan individual shaxsning o'ziga o'xshashiga intiladi. Bular, albatta, ko'mish marosimi bilan bog'liq bo'lgan haykallarning xarakteridan kelib chiqqandir. Bu haykallarga konkret shaxsning ruhi joylanishi lozim, shuning uchun u o'ziga o'xshagan bo'lishi shart. Shu bilan birga, o'lgan kishining ruhi yerdagi hayot mashmashalariga emas, balki abadiy sukunatga boqishi, yerdagi hamma mashmashalardan xoli bo'lishi, demak, u xotirjam, tinch, harakatsiz va yerdan butunlay ajralgan holda tasvirlanishi lozim. Fir'avn va zodagonlar haykalida jismoniy kuch bo'rttirilib ko'rsatiladi. Haykaltarosh iloji boricha mayda detallarni umumlashtirishga harakat qiladi. Haykallarning bo'yalishi ham xarakterli. Odatda, erkaklar haykali qizg'ishjigarrang bilan, ayollar haykali esa och sarg'ish oxra bilan, kiyimlar oq, soch qora qilib bo'yab chiqiladi. Haykal ko'zlarining oq va qora toshlardan inkrustatsiya qilinishi ham haykallarning ta'sirli bo'lishini ta'minlaydi. Lekin qadimgi podsholik davrida haykaltaroshlik qanchalik kanunlarga bo'ysunmagan bo'lsin, ular o'zining o'tkir realizmi va to'laqoniligi bilan ajralib turadi. Chordana qurib o'tirgan Mirzo Kai haykalida (er. av. 3000-yil o'rtalari) farmon kutib, yozishga shay turgan kotib obrazi uning katta ochilgan ko'zi, biroz old tomonga engashgan gavda va qo'llar tasvirida ochiladi. «Qishloq oqsoqoli» deb nom olgan

Nofreter sag'anasidagi tasvir.
Fiva. Ramses II davri, XIX su-
lola.

zodagon Kaaper haykali yog'ochdan ishlangan, ko'zlari qop-qora toshlardan inskrustatsiya qilingan. Og'ir jussali, vazmin bu zodagonning hassaga tayanib, oldinga borishi ham nihoyatda jonli chiqqan.

Maqbaralarda oilaviy haykallar ham keng uchraydi. Raxotep va uning qaylig'i Nofret haykali shunday yodgorliklardandir. Misr haykaltaroshligi prinsiplarida ishlangan bu kompozitsiya ham tulaqonliligi va

hayotiyiligi bilan tomoshabinni hayajonlantiradi. Fir'avn va zodagonlar qabrlariga xizmatkorlar haykallari ham ko'plab qo'yilgan. Bu haykallar hajm jihatdan katta emas, ishlanish jihatdan esa erkin. Ular mehnat paytida tasvirlangan. Bunday haykallar o'zining hayotiyiligi bilan rasmiy haykallardan ajralib turadi. Misr san'atida turli hayvonlarning haykali ham jonli ishlangan. Ayniqsa muqaddas hisoblangan mushuk, lochin, buqa haykallari jonli chiqqan. Qadimgi podsholikda maqbara va ibodatxonalarning ajralmas qismi bo'lgan relyef va devoriy suratlar ko'p hollarda yozuv singari yuzaga lentasimon frizi sifatida joylashtiriladi va iyeroglif yozuvlarga o'xshab ketadi. Ularda bir xil shakllar ko'p holda qaytarilib, uning ritmiklik xususiyatini orttiradi. Relyef va devoriy suratlarining yana bir xususiyati, bu fir'avn va oddiy kishilarni tasvirlashda turli masshtabning olinishidir. Odatda, fir'avnlr boshqalarga nisbatan katta, uning yaqin odamlari kichikroq, qolganlar yana ham kichikroq qilib tasvirlanadi. Odam tasvirini ishlashda bosh yon tomondan, ko'z esa oldinga qaragan, gavda, yelka old tomondan, oyoqlar esa yon tomondan tasvirlanadi.

Ilk podsholik davrida rivojlanib, Narmer plitasida o'z ifodasini topgan bu xususiyat keyingi davr san'ati uslubining xarakterli tomonini belgiladi. Relyef va devoriy rassomlik uchun tabiiy mineral bo'yoqlar ishlatilgan. Bu yaratilgan asarlarning dekorativ tomonini belgilashda muhim

o'rinni egallagan. Odamlarning qizg'ish-jigarrang va och-sarg'ish oxradagi gavalari, qora soch, oq kiyimlari ko'pincha moviy osmon rangidagi fonda alohida ko'rinish kashf etgan. O'rta podsholik davrida fir'avn haykallarini ibodatxonalarga xudolar haykallari bilan birga qo'yish odat tusiga kira boshladi. Ishlangan haykallarda odamning yoshi, ichki ruhiy dunyosini ochishga intilish paydo bo'ldi. Shu o'rinda fir'avn Senusert III ning boshi haykali xarakterli. Yoshi o'ta boshlagan, hayot mashaqqatlaridan charchagan, lekin qattiqqo'l fir'avn xarakteri yaqqol ko'rsatilgan. O'rta podsholik davrida relyef va devoriy suratlar mavzusi kengaydi, xalq hayotiga bag'ishlangan sujetlar keng o'rin egallay boshladi. Ishlash texnikasida ham birmuncha erkinlik ortdi. San'at realizmi kuchaydi. Devoriy suratlar maqbara va ibodatxonalar devorida relyef bilan bir qatorda, muhim o'rinni egalladi. Unda ifoda vositalarining emotsional kuchi ortdi. Shu o'rinda Fivadagi Antefokar maqbarasiga ishlangan «Musiqachilar», «Yer haydash» deb nomlangan devoriy suratlar diqqatga sazovordir.

Beni-Xasandagi Xnumxotep II maqbarasiga ishlangan ov manzarasini aks ettiruvchi devoriy surat o'zining yuksak mahorat bilan ishlanishi, nozik rang tovlanishi, ifodali kompozitsiyasi bilan o'rta podsholik rassomligining eng yaxshi asarlaridan biridir. Kompozitsiyadagi sakrashga tayyor turgan yovvoyi mushuk, daraxtdagi turli sayroqi qushlar tasviri juda jonli chiqqan. Beni-Xasandagi bu maqbara devoriy suratlarida rassomning voqelikni tasvirlashda buyumlarning hajmiga, fakturasini ko'rsatishga harakat qilish hollari seziladi. To'qdan och rangga o'tib borayotgan tuslanishlar ko'rsatiladi. Bu xususiyat keyingi podsholiklar davrida yanada rivojlandi. Rassomlikda yangi mavzular ham keng o'rinni egallay boshladi. Rassomlar har bir obraz xatti-harakatining tabiiy va go'zal bo'lishiga e'tibor bera boshladilar. Mayda plastikada janrli kompozitsiyalar yaratish, odamlarni harakatda ko'rsatish hollari, oddiy kishilar mehnatini tasvirlash bu davrda keng rivojlandi. Qadimgi Misr realistik san'atining eng gullagan davri yangi podsholikka to'g'ri keladi. Rassom va haykaltaroshlar zodagonlar hayotiga bag'ishlangan serjilo devoriy suratlar, nafis relyef va haykaltaroshlik asarlari yaratdilar. Ular asrlar mobaynida saqlanib kelayotgan kanonlardan chetga chiqib, hayotiy kompozitsiyalar yaratdilar, asarlarning plastik, emotsional tomonlariga e'tiborni qaratdilar, rang palitralarini kengaytirdilar. Yangi podsholik davri san'atidagi bu xislatlar islohotchi fir'avn Exnaton davrida o'zining eng rivojlangan davrini boshidan kechirdi. Amarna san'ati deb nom olgan Exnaton asri (er. av. XV–XIV asrlar) Misr madaniyati tarixida qisqa bo'lsa ham, lekin u avvalgi san'atning yaxshi tomonlarini o'ziga singdirib, o'z navbatida, uni yangi pog'onaga ko'tardi. Misr san'atining keyingi taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatdi. Shu davrda yaratilgan fir'avn Exnaton va uning oilasiga bag'ishlangan haykal va relyeflar ayniqsa jonli chiqqan. Misr san'atida realistik

1. Nefertiti. 2. Malika Meritaton boshi haykali. XVIII sulola. Mil. av. XIV asr I yarmi. Berlin. Davlat muzeyi.

asarlar yaratishga intilgan haykaltarosh Tutmesning Nefertiti, Exnaton va uning qizlari Meritaton va boshqa haykallarining yuksak mahorat bilan ishlanishi hamon kishilarda estetik zavq baxsh etmoqda.

Amaliy-dekorativ san'ati borasida ham misrliklar ajoyib namunalar yaratib qoldirdilar. Alebastr va toshlardan yasalgan ajoyib ko'zalar, inkrustatsiya uslubida oltin va qimmatbaho toshlardan ishlangan bezak buyumlar, nodir daraxt yog'ochlaridan yasalib, oltin va fil suyagi bilan bezatilgan mebellar qadimgi podsholik davridayoq yuksaklikka erishdi. O'rta va yangi podsholik davrida esa u yanada nafislanib bordi. Pardoz buyumlari, turli qutichalar nozik did bilan bajarilgan.

1. Taqinchog. 2. Ko'krak bezagi. Shoqol boshli xudo Anubisning o'lgan kishi jonini tarozida o'lchayotgani tasvirlangan. Misrning «O'liklar kitobi»dan, papirus.

1. Tutanxamon tobut niqobi. 2. Tutanxamon tobuti.

Tutanxamon maqbarasidan topilgan zirak, marjon, quticha va mebellar nozik did bilan **inkrustatsiya** qilingan. Ular fil suyagi, qimmatbaho yog'och bo'laklaridan qadab inkrustatsiya ishlangan (masalan, quticha ni ishlash uchun 20 mingdan ortiq shunday fil suyagi va qimmatbaho yog'och bo'lagi ishlatilgan).

Yig'ichilar. Memfisidagi bo'rtma tasvir. O'likning mumiyoasiga yig'layotgan beva. Nebamon va ipuklar maqbarasidagi tasvir.

Milliy Bazaomlik
va O'qiyah Institutl

AXBOROT RESURS

26684

RESPUBLIKA DIZAJ

AXBOROT RESURS

MARKAZI

173/3756¹⁷

Tutanxamon taxti relyefi ham o'z jozibasi bilan xotirada qoladi. Eramizning I minginchi yillaridan boshlab, Misr yerlarining parchalanishi san'at taraqqiyotini birmuncha susaytirdi. Misr ijtimoiy hayotidagi jonlanish eramizdan avvalgi VII asrlarda boshlandi. Lekin bu uzoqqa cho'zilmadi. Eramizdan avvalgi VI asrlarda eronliklar, so'ngra eramizdan avvalgi IV asrda Aleksandr Makedonskiy tomonidan Misr yerlarining bosib olinishi uning o'ziga xos san'atida asta-sekin so'nish va Ellin dunyosi san'ati bilan qo'shilib ketishga sabab bo'ldi.

Misr san'ati umumjahon san'ati taraqqiyoti fonida alohida o'ziga xos qaytarilmas o'rinni egallaydi. Qadimgi Misrning yuksak did va aql-zakovat bilan bajarilgan nodir san'at namunalari esa insoniyat badiiy maktabining ajoyib durdonasi hisoblanadi. Bu namunalar o'zidan keyingi jahon san'ati taraqqiyoti uchun taqlid maktabini o'tadi. Finikiya, Gretsiya, Rim xalqlari bu san'atdan bahramand bo'lib, uni har tomonlama o'rgandilar, davrga mos asarlar yaratish imkoniyatiga ega bo'ldilar.

Old Osiyo san'ati

Dajla va Frot (Tigr va Yefrat) daryolari vohasida, O'ta Yer dengizi havzasining sharqiy qismi sohillari hamda Kichik Osiyoning markaziy tog'li rayonlari hududida eramizdan avvalgi 5000–4000-yillardan mil. av. 539-yilgacha Shumer, Akkad, Ossuriya, Urartu, Babil kabi qator davlatlar mavjud bo'lib, ular jahon san'ati tarixiga o'z hissalarini qo'shishgan. Bu davlatlarning so'nggisi Babil (Vaviloniya) eramizdan avvalgi 539-yili Eron tomonidan tobe qilib olinadi va shu bilan Old Osiyoning qadimiy tarixi tugallanadi. Old Osiyoning badiiy-tarixiy yodgorliklari Misr san'ati singari keng va rang-barang. Bu yerda ham hashamatli saroy va ibodatxonalar qurildi. Dumaloq haykaltaroshlik va relyefda ajoyib, o'ta dinamik, plastik go'zal asarlar yaratildi, devoriy suratlar, nozik amaliy-dekorativ buyumlar ishlandi. Lekin bu yodgorliklar bizgacha kam yetib kelgan. Bunga sabab Old Osiyoning asosiy qismini tashkil etgan Ikki daryo oralig'i (Mesopotamiya)da bir-birini almashtirib turgan yangi-yangi davlatlar o'rtasida mamlakatga hukmronlik qilish uchun doimiy kurash borgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, me'morlik va *tasviriy san'atning turlarini rivojlantirish* uchun tosh, yog'och va metallarning yetarli bo'lmaganidan yoki kam ishlatilganligidan, deyish mumkin. Saqlanib qolgan yodgorliklar, ularning qoldiqlari Old Osiyoda eramizdan avvalgi 3000-yillardayoq bu yerda o'ziga xos yuksak madaniyat bo'lganligi va rivojlanganligidan dalolat beradi. Shu yerda **piktografik yozuv** paydo bo'ldi, me'morlik tiplari yuzaga keldi, hunarmandchilik rivoj topdi, zargarlik, tosh-taroshlik borasida nodir asarlar yaratildi.

Qadimgi Mesopotamiya san'ati

Tigr va Yevfrat daryolarining o'rta va quyi oqimida qadim paytlarda mavjud bo'lgan mamlakatni greklar ikki daryo oralig'idagi davlat, grekcha Mesopotamiya deb nomlashgan. Hozirgi kunda bu yerlarda Iroq davlati joylashgan. Ikki daryo oralig'idagi yerlarning tabiiy sharoiti, yashash uchun qulayligi bu yerlarda odamlar jamoasining juda erta shakllanishini va ilk shahar madaniyatining paydo bo'lishini ta'minlagan. Mil. av. VII–VI ming yilliklarda o'rta va quyi oqimda yashash manzillar bo'yicha dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandlik madaniyati rivoj topdi. savdo-sotiq ishlari yo'lga qo'yildi. Mil. av. V–IV ming yilliklarda esa sug'orish dehqonchiligi kengayib yangi yerlarni o'zlashtirish quloch yoygan. Ayni shu davrda hunarmandchilik va dehqonchilik bir-biridan ajralib chiqqan. Kulolchilik, zargarlik, tosh-taroshlik shu ajralishda alohida o'rinni egallagan. Mil. av. IV ming yilliklar o'rtalaridan odamlar yashaydigan manzillarda shahar madaniyati rivojlanib, shahar-davlatlar paydo bo'la boshlagan. Ular mudofaa qo'rg'onlari bilan o'ralib mustahkamlangan. Har bir shunday davlatning o'z boshqaruv apparati bo'lgan. Hukmdor va koinlar jamoani boshqaruvchi asosiy kuch hisoblangan. Asta-sekin shu shahar-davlatlar birlashtirilib, dastlab Shumer podsholigi, keyinroq esa Akkad podsholigi tashkil topgan. Akkad podsholigi kuch-quvvatga to'lgan paytlarda Suriya, Falastin yerlari ham davlat tarkibiga qo'shib olinib, qo'shinlari O'rta Yer dengizi qirg'oqlariga chiqdi.

Mesopotamiya san'atida ham monumental me'morlik yetakchi o'rinni egallagan, san'atning boshqa turlari u bilan bog'liq holda rivojlangan. Mesopotamiya me'morligining o'ziga xos xarakterli tomonlari mil. av. IV ming yilliklarda shumer madaniyati shakllangan paytlarda

El Ubayd darvoza tepasiga ishlangan bo'rtma tasvir. (mil. av. 3000-yillar)

yuzaga keldi. Shu madaniyatning muhim markazlaridan bo'lgan Lagash shahrida olib borilgan arxeologik ishlar natijasida shumer san'atining ko'plab namunalari topilgan. Jumladan, shumeriylarning mixxatida yozilgan sopol buyumlari shu davr san'atini o'rganishda muhim o'rinni egallagan. Mesopotamiyaning janubiy tomonida qadim paytlarda odamlar yashaydigan yirik manzillar markazida baland sun'iy yoki tabiiy tepaliklar ustiga qurilgan mahobatli saroylar markaz vazifasini o'tay boshlagan. Ular, asosan, xom g'ishtdan ishlangan, devor yuzasi pishiq g'isht, parchin va qisman toshlar bilan qoplab pardozlangan. Binoning tashqi devori tokchalar va yarim ustunsimon vertikal hajmlar bilan ajratilgan. Bu hajmlar bino devorlari mustahkamligini oshirish bilan birga unda yorug'-soya o'yinini kuchaytirib, uning tantanavor ko'rinishishini ta'minlagan. Bu xususda *El Ubayddagi saroy* (er. av. 3000-yillar) e'tiborli. Sun'iy tepalik ustiga qurilgan saroyga zinalar bilan chiqilgan. Saroyning bezash ishlarida relyef (barelyef, gorelyef) keng qo'llanilgan. Ular yog'och va toshdan ishlangan, yuzasi esa yupqa mis plastinkalar bilan qoplangan, ko'zlar esa inkrustatsiya qilingan. Bezashda ishlatilgan bo'rtma tasvirlar mavzusi rang-barang. Ularda hayotiy va ramziy mazmundagi voqealar tasviri ishlangan. Ishlash uslubida reallik va shartlilik uyg'unlashib ketgan. Saroyning kirish darvozasiga alohida ishlov-bezak berilgan. Darvoza tepasida sher boshli burgut ikki tomonidagi kiyiklarni panjalari bilan bosib turgan holati gorelyefi ishlangan.

Darvozaning yonlarida esa ikki sher haykali o'rnatilgan bo'lgan. Saroyning ichki qismidagi devorlarda frizlar bo'lib unda turli voqealar bo'rtma tasvirda ko'rsatilgan. Masalan, sigir va buzoqlar podasi, sutdan yog' olish va h. k.

Devorining ichki va tashqi tomonidagi yarim ustunsimon hajmlar uning mustahkamligini oshirishga xizmat qilgan. Mesopotamiya me'morchiligining yana bir o'ziga xos xususiyati, ibodatxonalar oldiga qurilgan minora — zikkurat hisoblanadi. Bunday minora — zikkuratlar 3,5 yoki 7 qavatli bo'lib, ular tepaga kichrayib boruvchi supachalardan tashkil topgan. Bu supachalar zinalar bilan bog'langan. Zikkuratning eng yuqori qismida xona bo'lib, u yerda oltindan yasalgan stol bo'lgan. Afsonalarga ko'ra, xudo o'z kohinlari bilan shu stol atrofida gaplashgan.

Mesopotamiya haykaltaroshligi va mayda plastikasi birmuncha mo'l. Ular misliklar haykaltaroshligiga nisbatan birmuncha sodda, primitiv bo'lsa ham, lekin o'zining ifodali ishlanganligi bilan esda qoladi. Haykallar ko'p hollarda yorqin bo'yoq bilan bo'yalgan bo'lib, inkrustatsiya uslubida ishlangan haykallarni eslatadi.

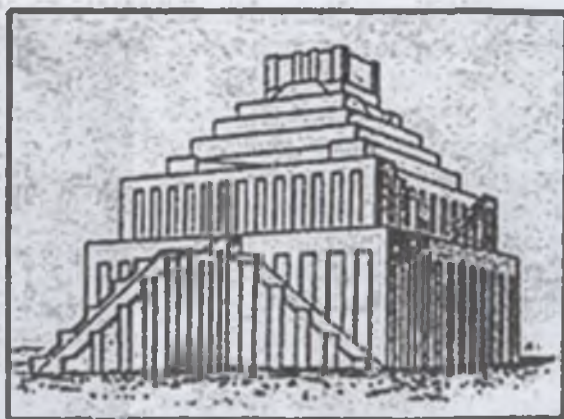
Monumental haykaltaroshlik asarlarida har bir tasvirlanuvchining individual xususiyatlarini ochib berishga, ichki dunyosini yaratishga intilish seziladi. Ur shahridan topilgan ma'buda (ayol) boshi haykali e'tiborga

loyiq. Haykal ale-
bstrda ishlanib, o'z
vaqtida yuzasi plastin-
ka bilan qoplanib,
ko'zlari inkrustatsiya
qilingan bo'lgan.

Amaliy bezak
san'atida kulolchilik
idishlari e'tiborga lo-
yiq. Ular nafaqat
o'lchamlarining nafis topilgani, balki uning yuzasiga ishlangan tasvir-
ning uslublashtirilgan ko'rinishi bilan ham davr san'atining yuksaklikka
erishganligini namoyish etadi.

Zargarlik san'atida Mesopotamiya ustalari yuksaklikka erishdilar, oltin,
kumush va boshqa qimmatbaho madan va toshlardan inkrustatsiya uslu-
bida turli buyumlar bajarganlar. Mil. av. 3000-yillikning boshlarida o'tgan
podsho Maskalamdug va malika Shubad (Puabi)ning maqbaralaridan
(Ur shahri yonida) topilgan oltin, kumush, lojuvard bilan bezatilgan

zargarlik buyumlari, zeb-u
ziynatlar, idish tovoqlar,
qurol-aslahalar davr madani-
yati va san'atining yuksak
bo'lganligidan dalolat bera-
di. Jumladan, shu yerdan
topilgan cholg'u asbobi
bo'lgan arfa badiiy konstruk-
tiv yechimi e'tiborga loyiq.
Oltin, kumush, lojuvard bi-
lan bezatilgan hamda oltin-
dan yasalgan ho'kiz boshi
o'rnatilgan cholg'u asbobi

*Sargon qadimiy portreti.
Neoliti. Er. av. XXIII asr.
Bag'dod. Iroq muzeyi.*

*Ibodat qilayotgan
hukmdor haykali*

ijodkorning boy fantaziyasi va yuksak estetik qarashlaridan dalolat beradi

Maqbaralardan topilgan eshkakli qayiqchanning kumushdan ishlangan modeli, naqshlar bilan bezatilgan shashka taxtachasi, shuningdek, kumushdan yasali b turli bezaklar berilgan uy-anjom va qurollar, boshga kiyadigan shlem va b. ham shu davrning yuksak madaniyati namunasidir.

Tasviriy san'atda tarixiy voqealarni aks ettiruvchi murakkab kompozitsiyalar ishlanganligini isbotlovchi dalil Ur shahridan topilgan bayroq bo'lib, uning yuzasiga jang voqealarini aks ettiruvchi tasvirlar ko'rsatilgan.

Akkad podsholigi. Er. av. XXIV–XXII asrlarda Old Osiyo yerlari yagona davlatga birlashtirildi. Bu davlat asoschisi Sargon I edi. U Akkadni shu davlat poytaxti qilib belgiladi, davlatning nomi ham shu nom bilan tarixga kirdi. Sargon I 55 yil mobaynida shu davlatni boshqardi. Shu davrdan bu yerlarda katta qurilish ishlari olib borildi, tasviriy va amaliy san'at jonlandi, u shumerliklar davri san'ati an'analarini davom ettirib

yangi qirralar bilan boyitdi. Bu rivoj Sargon I davomchilari, ayniqsa podsho Naramsin davrida yanada rivojlanib o'zining gullagan davrini boshidan kechirdi. Mil. av. 2236–2200-yillarda yashab davlatni boshqargan bu hukmdor o'zini «dunyoning to'rt tomonining podshosi» deb e'lon qildi, o'zini esa xudo darajasida ko'rdi. Shu davrda me'morlikda hashamatli saroylar qurildi, tasviriy san'at rivojlanib unda realizm ortdi. Ayni shu davrda Shumer dostoni **Gilgamish afsonasi** shakllandi. Akkad davridan saqlanib qolgan hay-

Kohin haykalchasi

kal va relyeflar hayotiyiligi bilan xarakterlanadi. Ularda proporsiyalar to'g'ri, xatti-harakatlar tabiiy, detallar aniq va dekorativ planda ishlangan. Shu o'rinda Sargon qadimiy haykali, Semit portreti diqqatga sazovordir.

Bu davrda stela o'rnatish keng o'rinni egallagan. Bular ichida Naramsin stelasi mashhur. Mil. av. 2300-yillarda yaratilgan bu yodgorlik bugungi kunda Parijdagi Luvr muzeyida saqlanadi. Stela podsho Naramsinning tog'li qabilalar ustidan erishgan g'alabasiga bag'ishlangan. Bir to'da jangchilarga bosh bo'lib ketayotgan Naramsin va jangchilar harakati tabiiy chiqqan, tog' manzarasi, tabiat ko'rinishi ham relyef kompozitsiyasi hayotiyiligi oshiradi.

Relyeflarda esa tarixiy voqealar, jang yurishlari ishlangan. Bu yerda dumaloq haykaltaroshlik va gliptika keng tarqalgan.

Bobil (Vavilon). Mesopotamiyaning yangi bosqichi Hammurapi davriga to'g'ri keladi. Mil. av. II ming yillikda Mesopotamiyada hukmronlik qilgan Hammurapi (1792–1750-yillar) davrida Bobil (Vavilon) shahri davlatning ham siyosiy, ham madaniy markaziga aylandi. Mesopotamiya o'zining rivojining yangi bosqichini boshidan kechirdi. Hammurapi ustalik va ayyorlik bilan Mesopotamiya yerlaridagi mayda davlatlarni bosib olib, yaxlit Bobil davlatini yaratishga muvassar bo'ldi. Ayni shu davrda Mesopotamiyaning shimolida Tigr daryosining o'rta oqimida boshqa bir davlat Ossuriya rivojlana boshladi. Kuch-qudratga to'lgan paytda esa u Misr, Falastin, Suriya, Finikiya, Urartu, Bobil va Elam yerlarini o'ziga qaratib, qudratli quldorlik davlatiga aylandi. Hammurapi qonunlarining matni o'yib ishlangan tosh taxta va uning yuqori qismidagi Hammurapining quyosh xudosi Shamash oldida turgan payti tasvirlangan stela ham davrning nodir yodgorliklardan hisoblanadi. Unda har ikki obrazning ham kiyimi, sochlari, xarakteri aniq ko'rsatilgan. Ham-

Hammurapining quyosh xudosi Shamash oldida turgan payti. Diorit.

*Ibodot qilayotgan kishi
haykali. Er. av. XVIII asr.
Parij. Luvr.*

murapi ozg'in, ko'zlari ichiga
tushib ketgan holda o'ziga juda
o'xshatib ishlangan. Ibodat
qilib turgan kishi portreti ham
yaxlit formalarda ishlangan
bo'lishiga qaramay, jonli
chiqqan. «Ibodot qilayotgan
hukmdor haykali» (So'za)

o'zining yaxlit badiiy yechimi, shakllarning ifodaligi hamda tasvirlanuv-
chining ibodat paytidagi yig'inchoq holati mohirona tasvirlangan.

Ossuriya. Dajla daryosining yuqori oqimida joylashgan Ossuriya
eramizdan avvalgi I ming yillikda Old Osiyodagi yirik quldorlik davlatiga
aylangan. Mil. avvalgi VII asrda u o'zining eng gullagan davrini boshidan
kechirgan. Shu davrda uning yerlarida hashamatli saroy, ibodatxonalar
vujudga keldi, suronli janglar, ov manzaralarini ifodalovchi hayajonli
bo'rtma tasvirlar yaratildi. Hozirgi Xorsobodda saqlanib qolgan Dur-
Sharruken saroyi xarobalari shu davr monumental me'morchiligining
muhim yodgorligidir. Uning xarobalarda yetib kelgan qismi ham shu
davr mahobatli qurilishidan dalolat beradi.

Dur-Sharruken (hozirgi Xorsobod)dagi Sargon II saroyi.

Saroy balandligi 14 m bo'lgan
sun'iy tepalikka qurilgan, atrofi esa
qalin devor bilan o'ralgan. Saroy
mehmonxona, yotoqxona va diniy
marosimlarga mo'ljallangan xona-
lardan iborat bo'lib, ular alohida
ochiq hovli atrofida joylashtirilgan.
Saroyga kiraverish darvozalarining
ikki yon tomoniga esa qanotli,

odam boshli qo'tos — shedu
o'rnatilgan.

*Shedu. Er. av. 712–707-
yillar. London. Britaniya mu-
zeyi.*

Bu haykalga yon to-
mondan qaralganida yurib
borayotganga o'xshash, old
tomondan qaralganda
to'xtab turgandek qilib ish-
langan. Bu haykal tabiiy
kuchlar ramzi bo'lib, pod-
shoni yomon ko'zdan
saqlashda xizmat qilgan.
Saroyning tashqi devori va
ichki xonalari devoriy su-
rat va bo'rtma tasvirlar bi-
lan bezatilgan. Masalan, sa-
royning tashqi devorlarida
taxmonsifat joylar qoldirilgan
bo'lib, u yerga haykallar
o'rnatilgan bo'lgan. Shunday
haykallar ichida Gilgamishning
sherni xuddi mushukni ushlab
qo'ltig'iga olib ko'tarib ketayot-
ganga o'xshatib ishlangan haykali
xarakterli. Bu tasvirlarda pod-
shoning harbiy yurishlari hamda
afsonaviy qahramon Gilgamish
qahramonliklari ifodalanadi.

*Dur-Sharruken (hozirgi Xorso-
bod)dagi Sargon II saroyi devoriga
ishlangan bo'rtma tasvir parchasi (er.
av. VIII asrning ikkinchi yarmi).*

Ossuriya saroyi devorlariga ishlangan bo'rtma tasvirlar jahon san'atiining nozik durdonalaridan hisoblanadi. Ularda harbiy yurishlar, podsholarning sher ovlashlari o'ta harakatli

qilib ishlangan. Kalkudagi Ashshurnasirapal II (er. av. 883–859-yillar), Nanevidagi Ashshurbanapal (er. av. 669–635-yy.) saroylari bo'rtma tasvirlari shu o'rinda mashhurdir. Ov manzarasini aks ettiruvchi bo'rtma tasvirlar juda yuksak mahorat bilan ishlangan. Relyef kompozitsiyasi o'ta dinamik bo'lib, chopayotgan va yaralangan sherlar haykallari (masalan, yaralangan sher bo'rtma tasviri) jonli tasvirlangandir. Bo'rtma tasvirlarda shartlilik kuchli, lekin bu hol ko'zga tashlanmaydi. Masalan, odam va hayvonlar tasviri yon tomondan ishlangan bo'lishiga qaramay, voqealar hayotiy ko'rinishga ega. Haykaltarosh hayvonlar tasvirini, ayniqsa, mahorat bilan ko'rsata olgan. Masalan, yaralangan sher tasvirida unda qudratning so'nib borayotgani, lekin shunga qaramay na'ra tortib oldinga intilayotgani juda ta'sirli ishlangan.

Sher ovi. Mil. av. 883–859-yillar. London. muzeyi. Britaniya. Ashshurbanapal saroyi devoriga ishlangan bo'rtma tasvir.

Eramizdan avvalgi 612-yili Ossuriya Bobil va Midiya podsholigi yurishlari tufayli o'z umrini tugatdi. Lekin uning saltanati qadimgi dunyo xalqlari san'ati rivojiga katta ta'sir qildi.

Yangi Bobil. Eramizdan avvalgi VII asr oxiriga kelib, Bobil rivojlanishning yangi bosqichiga ko'tarildi. Navuxodonosor II (mil. av. 605–562-yillar) davrida Bobil

(Vavilon) o'zining so'nggi rivojlanish bosqichini boshidan kechirdi. Bobil qaytadan kuch-qudratga to'lib, uning shaharlari va poytaxti Bobil gullariga o'raldi. Obodonchilik va qurilish ishlari amalga oshirildi. Afsonaviy bog'lar-u osmono'par minoralar yuzaga keldi. Ular haqidagi afsonalar esa hamon dillarda doston. Navuxodonosor II podsholik qilgan yillar Bobilda shahar qurilish ishlari avj oldirib yuborildi, shahar qurilishi aniq loyiha asosida tiklanib, yangi binolar qurildi, atrofi qalin devor bilan o'rab chiqildi. Shaharning sakkiz darvozasi bo'lib, ular ichi-

*Sher bilan olishayotgan podsho.
Ashurbanapal saroyi devoriga ishlangan bo'rtma tasvir (er. av. 669—635-yy.).*

Bo'rtma tasvir.

da Ashshurdagi Ishtar darvozasi o'zining ko'rkam va serhashamligi bilan ajralib turar edi. Darvoza devorlari koshinlar bilan pardoqlangan. Ko'k zamida (fonda) oq va sariq rangli afsonaviy hayvonlarning yurib borayotganining bo'rtma tasviri ishlangan. Shu darvozadan shaharning bosh ibodatxonasiga boradigan yo'l boshlanar edi. Darvozadan tashqarida

ma'bud Marduk haykali o'rnatilgan bo'lgan. Bosh ibodatxona yonida esa katta Bobil minorasi qurilgan edi. Uning balandligi 90m., asosi ham 90x90m bo'lgan.

Navuxodonosor II saroyi ham serhasham, bezakka boy bo'lib, osma bog'lar qo'ynida ertaknamo ko'rinish kashf etgan edi.

Ishtar darvozasi. Mil. av. VI asr. Berlin muzeyi.

Amaliy bezak san'ati. Mesopotamiyada amaliy bezak san'ati ham yuksaklikka erishdi. Zargarlik, toshtaroshlik borasida nodir asarlar yaratdilar. Turli nodir madanlar bilan qadama buyumlar yasash borasida san'atkorlar katta muvaffaqiyatlarga erishdilar. Bobil san'ati uzoqqa cho'zilmadi. Navuxodonosor II vafotidan keyin ichki nizolar mamlakat qudratini susaytira boshladi. Bobil davlatining sharqida rivojlanib kelayotgan Eron davlati bu imkoniyatdan foydalanib uni tor-mor etishga muvassar bo'ldi. Mil. av. 539-yili Eron podshohi Kir II Bobil shahriga tantanali kirib keldi. Shu bilan Mesopotamiya tarixi ham o'z nihoyasiga yetdi. U ahamoniy davlati tarkibiga qo'shilib ketdi. Shu bilan Mesopotamiya xalqlari qadimiy san'ati tarixi o'z umrini tugatdi.

MUSTAQIL O'QISH UCHUN

Gilgamish afsonasi

Bobil adabiyotining eng ko'zga ko'ringan asarlaridan biri mashhur «Gilgamish haqidagi doston» bo'lib, unda qahramon Gilgamish sarguzashtlari, uning hayratomuz qahramonliklari, afsonaviy hayvonlar bilan olib borgan jangi, do'sti Enkidu bilan hayot haqida xayol surishlari tasvirlanadi. Shu doston voqealari o'z davrida ko'plab tasviriy san'at, ayniqsa bo'rtma tasvirda o'z ifodasini topgan. Masalan, uning yovvoyi ho'kiz bilan bo'lgan kurashi, sher bilan qilgan jangini aks ettiruvchi bo'rtma tasvirlar shular jumlasidandir.

... Ma'buda Ishtar Gilgamishga oshiq bo'lib qolib, sevgi izhor etgan. Ammo dono va ehtiyotkor Gilgamish, ma'buda Ishtarining sevgisini rad qilib, ilgarigi oshiqlarini qanchadan qancha kulfat va azoblarga duchor qilganligini ma'budaning yodiga solgan.

Gilgamishning rad javobini o'ziga haqorat bilgan Ishtar uning ustidan o'z otasi bo'lgan osmon bosh xudosi Anuga arz qilib, undan osmoniy bir ho'kiz bunyod qilishni so'ragan, go'yo bu ho'kiz o'jar va qaysar qahramonni halok qilishi lozim bo'lgan. Anu qizining iltimosini darhol ado etmagan va ancha vaqtgacha ikkilanib turgan. Biroq qizi qattiq turib, hadeb iltimos qilaverganidan keyin, Urukka bir bahaybat ho'kiz yuborgan, bu yerda ho'kiz bir necha yuz odamni nobud qilgan. Ammo, qahramon bu mudhish maxluqni o'ldirgan, botimning bu yangi qahramonligi ma'buda Ishtarining g'azabiga gazab qo'shgan. Ishtar Uruk devorlari tepasiga chiqib olib, duolar o'qib Gilgamish boshiga la'natlar yog'dirgan. Lekin jasoratli qahramon bu la'natlarni pisand qilmagan. U o'z odamlarini huzuriga chorlab, ularga boyagi ho'kizni olib kelib, o'z xudo homiylari sharafiga qurbonlik qilishni buyurgan.

Qadimgi eron san'ati

Eronda miloddan avvalgi VI–V minginchi yillarda odamlar orasida tabaqalanish boshlangan va mil. avvalgi III mingyillikning boshlarida uning janubiy tomonlarida dastlabki davlat birlashmalari paydo bo'lgan. Keyinchalik bu davlatlar goh Shumer, goh Akkad davlatlari tarkibida, keyinroq esa Bobil tasarrufida yashagan. Mil avvalgi 549-yili esa yangi tashkil etilgan ahamoniylar davlatiga qo'shib yuborilgan. Qadim paytlarda Eronning shimoliy g'arbida tashkil topgan Midiya podsholigi, poytaxti Ekbatani ham keyinchalik uning tarkibiga kirib, yagona Eron davlatining ajralmas qismiga aylangan. Bu podsholikning asoschisi ahamoniylar sulolasidan chiqqan Kir II (Kayxusrav II) bo'lgan. U dastlab Eronning janubi-g'arbidagi tog'lik hududlardan birining hukmdori bo'lgan.

Eramizdan avvalgi VI asr o'rtalaridan boshlab, o'z yerlarini kengaytirishga kirishib, dastlab Midiya podsholigi, Bobil, O'rta Yer dengizi havzasidagi qator yerlarni bosib olib, davlat chegarasini kengaytirgan. Uning davomchilari bu davlat chegaralarini yanada kengaytirganlar. Doro I yurishlari natijasida bu davlat chegarasi Orol dengizidan Hind okeanigacha, Kichik Osiyo va Misr yerlaridan Xitoy chegaralarigacha borib yetgan. Ahamoniylar davlati o'zining qisqa, lekin eng gullagan va kuch-quvvatga to'lgan davrini eramizdan avvalgi V asr boshlarida kechirgan. Shu davrda Eron san'ati va madaniyati ham misli ko'rilmagan darajada ravnaq topdi. Shu davrda hashamatli saroylar, mustahkam maqbaralar yuzaga keldi. Oltin va qimmatbaho tosh-u injulardan nafis uy, ov va jang buyumlari, qurol-aslahalar ishlandi. Serjilo sopol idishlar yasaldi, qimmatbaho kimxob materiallar to'qildi. Haykaltaroshlik (ko'proq bo'rtma tasvir tarzida), devoriy suratlarning nafis yodgorliklari yuzaga keldi. Bizgacha shu davr san'at yodgorliklaridan juda kam miqyosda namunalar yetib kelgan, ayrimlari esa tasodifiy parchalarda saqlangan. Lekin, shu yodgorliklar ham hamon o'zlarining jozibasi, ishlanishdagi yuksak mahorati bilan kishilarda katta taassurot qoldiradi.

Doro I saroyining markaziy darvozasi. Persepol. Mil. av. V asr).

Me'morlik. Ahamoniylar davri san'atida ham qadimgi dunyoning boshqa davlatlarda bo'lgani singari (masalan, Misr, Old Osiyo va h. k.), me'morchilik yetakchi o'rinni egalladi. Ahamoniylar davrida katta saroy qurilishi rivojlandi. Miloddan avvalgi VI asrning 50-yillarida Pasargada, mil. av. 518-yili Persepol va mil. av. 521-yildan Suza barpo etildi. Bu davr saroylarining o'ziga xos tomonlari me'moriy majmuadagi apadana (shoh qabulxonasi) bo'lib, ular

kedr daraxti yog'ochlaridan tayyorlangan to'sinlar bilan tekis yopilgan. Ustunlarning tanligi (bazasi) qo'ng'iroq ko'rinishida, tepa qismi esa buqa, sher, grifon protomasi (bir-biriga orqa tomoni bilan yopishtirilib ishlangan yarim jussalar) tarzidagi kapitell bilan tugallangan.

Binoning me'moriy bezagi ham e'tiborli. Bezak ishlarida rangli suvoq, to'sinlarning bo'rttirilgan qismlariga ishlangan turli hayvonlarning shakli oltin qoplamalar bilan pardoz-

Olvin qadali

langan. Saroy devorlarida sirlangan rangli bo'rtma tasvirlar ishlangan. Bu serhasham va mahobatli saroylarida davr ulug'vorligini aks ettirishga, hukmdorlarning kuch-qudratini kuylashga harakat qilaganlar. Bunday saroy qoldiqlari ahamoniylar davlatinng turli paytdagi poytaxtlari Pasargada, Persepol va Suzada saqlanib qolgan. Persepoldagi saroy majmuasi tepalik ustiga qurilgan. Unga keng va ko'rkam qilib qurilgan zinapoyalar orqali chiqilgan. Saroyga 17 metrli to'rtta ustundan ishlangan propiley (darvoza) orqali o'tilgan. Darvoza yon tomonlarida esa qanotli muqaddas ho'kizlar haykali ishlangan. Saroydan chiqish tomonida ham muqaddas ho'kizlar haykali bo'lib, ular odam boshli bo'lgan. Zinapoya yon tomon va devor yuzalari bo'rtma tasvirlar bilan bezatilgan bo'lib, unda shohlar hayotidan olingan voqealar o'z ifodasini topgan. Bu suratlarda shohlar karomati va ulug'ligini ko'rsatishga harakat qilingan. Persipol saroy me'moriy majmuasida apadana (shoh qabulxonasi), omborxona, yashash va ishlash uchun mo'ljallangan xonalar bo'lgan. Ayniqsa, apadana tantanali, ko'rkam va go'zal bo'lgan. Uning maydoni katta bo'lib (62,5X62,6 m), uch tomondan ikki qavatli ayvonlar bilan o'ralgan. Ayvon uchun yengil va nafis ustunlar ishlatilgan. Ularning balandligi 13,6 m bo'lgan. Ustunlarning kapitellari buqa bosh haykal bo'lib, uning yuzasi esa oltin plastinkalar bilan qoplangan. Saroy xona devorlari, zinaning yon tomonidagi yuzalarga bo'rtma tasvir (relyef)lar qizil, yashil, ko'k, sariq ranglar bilan bo'yab chiqilgan. Bo'rtma tasvirlarda shoh hayoti va faoliyatiga bag'ishlangan mavzu yetakchi o'rinni egallaydi. Sa-

royga boradigan zinaning yon tomonida ishlangan bo'rtma tasvirlarda turli millat elchilarining shohga sovg'a-salom bilan kelishlari aks ettirilgan.

Persepol'dagi saroy zinalarining yon tomoniga ishlangan bo'rtma tasvir.

Bu tasvirda 33 millat va elat vakillari ko'rsatilgan. Ularning kiyimlari xarakteri, etnik tuzilishni aniq detal-lar bilan ko'rsatilgan. Doro I davrida Suzada katta qurilish ishlari boshlab yuborildi. Bu yerdagi saroy qurilishi uchun jahonning 12 mamlakatidan qurilish va pardoqlash materiallari, jumladan O'rta Osiyo (Xorazm va So'g'diyona)dan ham bu yerga lazurit va qimmatbaho toshlar keltirildi. Yu-

non va Misr, Liviya, Bobil ustalari bu qurilishda qatnashgan. Er. av. VI–IV asrlarda barpo etilgan bu me'morlik me'moriy majmua Persepol saroyi qurilishi prinsiplari asosida bunyod etilgan, lekin uning apadanasi juda hashamatli bo'lgan. 10 400 kv. m maydonni egallagan shoh saroyi uchun 20 metrli ustunlar ishlatilgan, ularning diametri 1,6 m bo'lgan. Keramikadan ishlangan panno ham xarakterli. Iliq va jarangdor, havorang, sariq, yashil, oq, qora bo'yoqlar gammasida ishlangan bu panno saroyning tantanavor bo'lib ko'rinishida muhim o'rin tutgan. Saroyning darvozalari ham pishiq ishlangan va ular yuzasi ham bo'rtma tasvirlar bilan bezatilgan. Pasargada saroyi, Naqshi Rostamdagi (Persepol yaqinida) Eron shohlari maqbaralari ham bo'rtma tasvirlar bilan bezatilgan. Bu davrda diniy me'moriy majmualar barpo etilgan. Zardushtiylik dini bilan bog'liq Persepol yaqinidagi Kabai zardusht yodgorligi, Pasargadadagi Kir maqbarasi shular jumlasidandir. Kir maqbarasi zinasimon pastament ustiga qurilgan. Shakli to'rtburchak bo'lib tepa qismi ikki nishabli.

Tasviriy san'at. Qadimgi Eron rassomlik san'ati haqida gapirish qiyin, lekin haykaltaroshlik, ayniqsa, uning bo'rtma tasvir turidan yodgorliklar saqlanib qolgan. Bular dumaloq haykallar va relyeflardir. Ularda tarixiy voqealar, shoh va shahzodalar, turli hayvon va afsonaviy jonivorlar tasvirlari ishlangan.

*Shoh Kserks bosh hay-
kali V asr.*

Bu bo'rtma tasvir-
lar shakl va chiziqlar
o'yiniga, nur-soya
boyliqi bilan katta taas-
surat qoldiradi. Bu tas-
virlarda reallik va shart-
lilik aralashib o'ziga xos
latofat kashf etadi. Shu
o'rinda zinasi tomon-
lariga ishlangan hay-
vonlar olishuvi (Sher va
buqa), saroyga chiqish
zinalarining yon to-
monlariga bo'rtma tas-
virlar, taxtda o'tirgan
shoh Artakserks I
bo'rtma tasviri e'tiborga
loyiq.

Jumladan, shoh zinasi yon tomoniga ishlangan bo'rtma tasvirda turli
millat va elat vakillari ko'rsatilgan. Ularning kiyimlari xarakteri, etnik
tuzilishi aniq detallar bilan ko'rsatilgan.

Amaliy bezak san'ati. Buyumlar yuzasiga bo'rtma tasvirlar ishlash,
metallardan turli idishlar yasash borasida eronliklar mashhur bo'ldilar.
Oltin va boshqa qimmatbaho metallardan yaratilgan uy-anjom buyum-
lari, qurol-aslahalar, ov qurollari nihoyatda nafis va jimjimador, tasvir-
larga boy qilib ishlangan. Ahamoniylar davri yodgorliklari ichida silin-
drik muhrlar ham keng o'rinni egallagan. Muhr yuzasiga hayotiy vo-
qealarni aks ettiruvchi tasvirlar tushirilgan.

Kulolchilik buyumlari shakl jihatdan rang-barang, geometrik naqsh-
lar, hayotiy sujetlar bilan bezatilgan.

Eron san'atida parchinlar (mayolika) keng qo'llanildi. Ular eron
me'morlik yodgorliklariga o'ziga xos qaytarilmas joziba kiritdi.

Ahamoniylar davlati qadimgi Sharqning so'nggi yirik davlatlaridan
edi. U eramizdan avvalgi 331–330-yillarda Iskandar Zulqamayn (Aleks-
sandr Makedonskiy) rahbarligidagi qo'shinlar tomonidan barbod etildi.
Keyinchalik bu yirik Eron imperiyasi o'rmda bir qancha ellinistik dav-
latlar yuzaga keldi.

Ahamoniylar davrida vujudga kelgan san'at O'rta Sharq xalqlari tari-
xida muhim o'rinni egallaydi. Bu san'at bevosita O'rta Sharqda yasha-
gan xalqlarning o'zaro yangi munosabati natijasida ravnaq topdi, atrof-

dagi xalqlar san'atidan ta'sirlandi. Bu davr san'ati rivojida o'zga xalqlarning ham sezilarli xizmatlari bor. Jumladan, Persepol va Suza saroylarini qurishda So'g'd, Baqtriya va Xorazmdan kelgan usta va san'atkorlar mehnat qilganliklari haqidagi ma'lumotlar mavjudligi shundan dalolat beradi. Shu bilan birga, ahamoniylar davri san'ati atrofidagi mamlakatlarning san'atiga, jumladan, O'rta Osiyo san'ati taraqqiyotiga ham o'zining sezilarli ta'sirini o'tkazgan.

GREK-BAQTRIYA SAN'ATI

Makedoniyalik Iskandar (Aleksandr Makedonskiy) eramizdan avvalgi IV asrlarda Ahamoniylar davlatini tor-mor etib, O'rta Osiyo yerlarining ko'pgina qismini qattiq janglardan so'ng bo'ysundirishga erishdi. Aleksandr Makedonskiy bosib olgan yerlarida hamma xalqlarni birlashtirishga harakat qildi. Shu maqsadda, u o'z atrofiga greklar bilan birga mahalliy sharq zodagonlarini, boylarni ham jalb eta boshladi. O'zi ham shunga amal qilib, Baqtriya malikasi Roksanaga (Rakshonaga) uylandi. Savdo-sotiq ishlarini rivojlantirdi, shahar qurilishiga e'tibor berdi. Baqtriya, So'g'd va Parfiyada qator shaharlar barpo etdi. San'at rivojiga homiylik qildi. Lekin uning davlati uzoqqa cho'zilmadi. Vafotidan so'ng uning imperiyasi parchalanib, o'rni qator davlatlar yuzaga keldi. Makedonskiy imperiyasining sharqiy qismini uzoq vaqt uning sarkardalari idora qildi. O'rta Osiyoning ellinistik dunyoga tortilishi uning san'ati va madaniyatida jiddiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Bu o'zgarishlar me'morlik, amaliy va tasviriy san'at mazmuni va xarakterida namoyon bo'la boshladi.

O'rta Osiyoning ellinistik davrdagi me'morligi xarakteri uning janubiy rayonlarida seziladi. Bu davrda qurilgan binolar xarakterida ahamoniylar davri me'morligi uslublari bilan birga, grek san'ati an'analari mavjud. Ayniqsa, binolarning dekorativ bezalishida shu o'ziga xoslik ko'zga tashlanadi. Ustunlari grek klassik formasida ishlangan bo'lib, korinf kapitellari toshdan ishlangan tosh ustun va bazadan tashkil topgan. Saroy xonalari plyastrlar bilan bezatilgan. Saroy uchun bezak sifatida sher niqob, tomni bezab turuvchi palmetkali antifikslar ishlatilishi ham xarakteridir. Lekin saroyni qurishda mahalliy material — xom g'isht, paxsa ishlatilgan, tomlari tekis qilib yopilgan. Tojikistonning janubida olib borilgan arxeologik qazilmalar natijasida ham shu davrga oid me'morchilik yodgorligi kompleksi qoldiqlarida yuqorida ko'rib o'tilgan xususiyatlar o'z ifodasini topgan. Bunday o'zgarishlarni Makedonskiy bosib olgan yerlarda vujudga kelgan Grek-Baqtriya, Parfiya podshohliklari san'atida ham ko'rish mumkin. Eramizdan avvalgi 250-yillarda salavkiylar podshohligidan ajralib chiqqan Baqtriya, keyinroq Hindiston yerlarining katta qismini o'ziga qaratib olib, eramizdan avvalgi II asrgacha mavjud bo'ldi.

Bu davlatga greklar podsholik qilgani uchun uning nomi Grek-Baqtriya deb yuritildi. Shu podsholikda grek san'ati ta'siri yaqqol seziladi. Grek tarixchilari Grek-Baqtriya ming shahari bor o'lka deb ta'riflashgan. Bu, so'zsiz, mamlakatda shahar qurilishi intensiv bo'lganligini bildiradi. Haqiqatan ham, bu davrda Grek-Baqtriya yerlarida mavjud shaharlar kengaytirildi, odamlar yashaydigan katta bo'lmagan aholi punktlari shaharga aylantirildi. Yangi shaharlar aniq to'rtburchak yoki kvadrat shaklida qurilib, atrofi qalin devor bilan o'rab chiqildi, to'rtburchaksimon minoralar bunyod etildi. Qurilgan binolarda serjilo korinf orderi keng qo'llanildi. Gretsiya san'ati ta'siri shu davrda zarb etilgan tangalarda va ularga ishlangan bo'rtma tasvirlarda ham seziladi. Tangalar yuzasiga o'ng tomonga qarab turgan podsholarning tasviri tushirilgan, orqa tomonida Gretsiya afsonaviy qahramonlari tasviri va yozuv mavjud. Bu har ikki tomon tasvirida ellinlarning san'ati an'analari sezilarli. Bu tasvirlar, ayniqsa, podsholarning miniatur portretlari o'zining o'tkir realizmi bilan xarakterlanadi. Bu xususda podsho Dmitriy, Yevkradit portretlari alohida o'rinni egallaydi. Dmitriy portreti shu davr realistik portreti san'atining nodir yodgorligi hisoblanadi. Haykaltarosh bu portretida tasvirlanuvchining o'ziga xos individual qiyofasi va xarakterini ifodali aks ettira olishi bilan kishini hayratlantiradi. Amaliy san'atda ham Gretsiya san'atiga taqlid qilish yoki Gretsiya san'ati namunalaridan foydalanish keng avj oldi. Mahalliy ustalar grek kulolchilik formalaridan o'z ijodlarida keng foydalandilar. Antik mifologiya va sharq afsonaviy qahramonlari uyg'unligida yangi tiplar yuzaga kela boshladi. Sharq va G'arbning yaqinlashuvini Grek-Baqtriya boshlab beradi, Parfiya davlati va san'atida rivoj topadi.

PARFIYA SAN'ATI

Qadimgi dunyoning yirik davlatlaridan biri bu Parfiya davlatidir. Bu davlat qudratga to'lgan paytida O'rta Osiyoning janubiy tomonlari Yaqin va O'rta Sharqning katta qismini o'z ichiga olgan. Uning tashkil etilishida Xorazm cho'llaridan ko'chib o'tgan qabilalar o'rni katta bo'lgan. Bugungi Turkmanistonning janubiy tomonida joylashgan Nissa shahri uning dastlabki poytaxti sifatida mavjud bo'lgan. Markaziy Osiyo yerlarida salavkiylar davlatiga qarshi kurashda ko'chmanchi qabilalar hujumi muhim bo'ladi. Aka-uka Arshak va Tridatlar ko'chmanchi qabilalarga boshchilik qilib, Parfiyaga bostirib kiradilar. Parfiya podshosi

Nissadan topilgan marmar haykal.

ag'darib tashlangandan keyin Arshak tezlik bilan harakat qilib, atrofdagi mayda hokimliklarni o'ziga bo'ysundiradi va Baqtriya podshosi Diodot bilan ittifoq tuzib, o'zini podsho deb e'lon qiladi. Arshak yangi davlatning birinchi podshosi sifatida ish boshlaydi. Miloddan avvalgi 263-yili tashkil topgan bu podsholik Arshak (263–232) uning o'gli Artashas (mil. av. 232–206) davrida o'zining rivojlanish davrini o'taydi. Arshakiylardan Mitridat I va Mitridat II davrida bu davlat jahonning qudratli davlatlaridan biri bo'lib qoladi. Parfiya davlati o'zining kuch-qudratiga erishgan yillarida Eron, Mesopotamiya va Midiya kabi davlatlarga yurish qilib, ularni o'z tarkibiga qo'shib oladi. Arshakiylar davlati – birinchi Parfiya podshosi Arshak nomi bilan kiritilib 200 yil mobaynida mavjud bo'ldi. Mil. av.

Fil suyagidan yasalgan qadah.

I asrlarga kelib uning kuchi susaya boshladi. Vorislar orasida taxt uchun kurashning kuchayishi, buning ustiga shimol tomondan ko'chmanchi qabilalarining bo'lib turgan hujumlarini podsholar olib borgan siyosatidan norozi bo'lgan xalq g'alayonlari shunga sabab bo'ldi. Arshakiylar so'nggi podshosi Vologezga norozilik kuchaygan yillarda taxt da'vogarlari orasida bo'lib o'tgan jang bu davlatni parchalanganligi va tarix sahifasidan chiqib ketishiga asos bo'lganligi tarixdan ma'lum. Parfiya podsholigi Turkmanistondan boshlanib Yaqin va O'rta Sharqdagi qudratli davlatga aylandi. Shuning uchun ham uning boshlanishi arshakiylar xonadonida chiroq yoqqanligidan shu yerda maqbarasi ham o'z o'rinini topdi. Nissa yaqinidagi arshakiylar maqbarasining saqlanib qolganligi mana shundadir. Bu yerda XX asrda arxeologik ishlar olib borilishi natijasida ko'plab davr hujjatlari turli hayotiy va madaniy buyumlar topilishi muhim bo'ldi. Marmar va oltindan ishlangan san'at asarlari, fil suyagidan yasalgan ajoyib qadahlar, ritonlar, saroylar bugun ham o'z go'zalligi bilan kishining ko'zini quvontiradi.

KUSHON SAN'ATI

Kushon davlati taxminan, I asming boshlariga kelib, Grek-Baqtriya podsholigining parchalanishi natijasida vujudga kelgan. U turkiylardan bo'lgan Geray boshchiligidagi amalga oshirilgan. Geray o'zini Kushon deb hisoblar edi, shuning uchun tuzgan davlati Kushon davlati deb atalgan. Bu davlatga kushoniylardan bo'lgan hukmdor Kudzula Kadfiz boshchilik qildi. Uning o'g'li Kadfiz II esa bu davlat maydonini Hindiston yerlariga qadar yetkazdi. Kanishka podsholik qilgan yillarda esa Kushon davlati o'zining gullagan davrini boshidan kechirdi. Bu davlat deyarli 400 yil yashaydi.

Geografik o'rni, chegarasi, poytaxti. Bu davlatning asosiy yerlari dastlab O'rta Osiyoning janubiy tomonida bo'lgan. Kushon davlatining kengayishi podsho Kadfiz I davridan boshlandi. U dastlab Baqtriyadagi 4 ta beklikni bosib oladi. So'ngra grek podsholarining noiblarini siqib chiqara boshlaydi va keyinchalik Kadfiz I o'zini podsholar podshosi deb e'lon qiladi. Kanishka II podsholik qilgan davrda (319) Kushon davlati yanada qudratli bo'ldi. Kushon davlatining poytaxti dastlab Samarqand yaqinidagi Kushon deb taxmin qilinadi (ayrim ma'lumotlarda bugungi Surxondaryoning Termiz yaqinidagi Dalvarzintepada bo'lgan deb aytib o'tilgan). Keyinchalik Kanishka poytaxtini Hindistonga, hozirgi Peshavorga ko'chiradi. IV asr o'rtalaridan Kushon davlati inqirozga yuz tuta bordi. Yerlarning bir qismini Parfiya davlati bosib oladi, so'ngra Eronda shakllana boshlagan Sosoniylar davlati bu inqirozni tezlashtiradi. Sosoniylar Kushon davlatining katta qismini bosib oladilar. Uning qolgan qismlarida Kushon davlati V asrgacha mavjud bo'ldi. Keyin Eftalitlar, so'ngra turk xoqonligi yerlariga qo'shilib ketdi.

Kushonlar davrida siyosiy, iqtisodiy va madaniy jonlanish ro'y berdi. Savdo-sotiq rivojlandi. O'rta Osiyoning savdo karvonlari Efiopiya, Misr, Rim, Vizantiya, Qadimgi Rus va Hindiston, Xitoy yerlarigacha borib yetadilar. Podsholar kumush va oltin tangachalar chiqarib, savdo ishlarini rivojlantiradilar. Arxeologlar Kushon pullarini Kiyev, Efiopiya, Rim, Skandikaviya yerlaridan topganliklari ham shundan dalolat beradi. Kushoniylar davrida buddizm davlat dini sifatida qabul qilindi. Kushon podshosi Kanishka shu dinni davlat diniga aylantirdi. Kushon hukmdorlari o'z saltanatlarini mustahkamlash uchun bu dindan foydalandilar. Uni omma orasiga singdirishga harakat qildilar. Buddizm dinining qabul qilinishi san'at va madaniyat xarakterida o'z ifodasini topdi. U bilan bog'liq me'moriy yodgorliklar, tasviriy san'at asarlari paydo bo'ldi. Buddizm bilan bog'liq bo'lgan ibodatxonalar vujudga keldi, haykallar yaratildi, devoriy suratlar ishlandi. O'rta Osiyoda buddizmning tarqalishi bevosita haykaltaroshlikda Budda, bodisatva va boshqa diniy personajlarning haykallari yaratilishiga olib keldi. Ular ibodatxonalarning oldi va ichkari qismidan o'z o'rnini egalladi. Bu haykallarning ishlanish prinsiplari Hindistonda yaratilgan kanonlarga asoslangan.

Me'morlik. Kushonlar davri me'morligida yangi an'analar rivojlandi. Saroylar, zardushtiylik va buddaviylik dinlari bilan bog'liq me'moriy majmualar yaratildi, fuqorolar turarjoylari murakkaablasha bordi, ularning estetik jihatlariga e'tibor ortdi. Shaharsozlik borasida ishlar amalga oshirildi, yangi shaharlar paydo bo'ldi. Shahar hokimlari, boy zadagonlar va amaldorlar saroylar va uylarini hashamatli bo'lishiga e'tibor ortdi. Uning go'zal bo'lishi uchun haykal, turli naqsh va rasmlar bilan bezak beradilar. Kushoniylar davrida buddizm dini bilan bog'liq bo'lgan me'morlik kompozitsiyalari yuzaga keldi.

Tasviriy va amaliy san'at. Bu san'at yo'nalishlari bir qancha manbalardan baqtriya — so'g'd, ellinlashgan buddizm, g'arb tomonda sakparfiya, Xorazm va Old Osiyo san'ati an'analaridan asos oldi, rivojlandi va xarakteri jihatidan betaraf, o'ziga xos mustaqil san'at yo'nalishi sifatida e'tirof etiladi. Haykaltaroshlik xususiyati — grek va hind san'ati ta'siri mavjudligini e'tirof etish mumkin.

Noma'lum haykaltarosh tasvirlanuvchining soch tarashi, kiyim-boshi xarakterini ham aniq bo'lishiga, psixologik holatini ifodalashga intiladi. Kushoniylar davri tangalari avvalgi davrga nisbatan bo'sh, yuzlariga podsholarning portreti zarblangan orqa tomonda esa xudolar tasviri tushirilgan. Yozuvlar esa kushon, baqtriya tilida bo'lib, yozish uchun kushon harflari (grek alfaviti asosida yaratilgan) ishlatilgan.

Rangtasvir. Bu davrda mahobatli rassomlik rivojlandi va saroy, ibodatxona, monastir va qasrlarni bezashda keng qo'llanildi. Rasmlar mavzusi bevosita binolar funksiyasiga qarab belgilandi. Jumladan ibodatxona va monastirlar devoriy rasmlarida diniy mavzu yetakchilik qilgani holda qasr va saroylar devorlarida dunyoviy voqealar yetakchilik qiladi. Albatta bu rasmlar bizgacha faqat parcha, bo'laklarda, shuningdek, qadimgi mualiflarning yozma manbalarida saqlanib qolgan. Lekin shularning o'zi shu davr mahobatli san'ati haqida fikr yuritishga asos beradi. Bu davrda boy zadagonlar va amaldorlar o'z saroylari va uylarini hashamatli bo'lishiga e'tibor berdi. Ularning xonalari devoriy surat, haykal, turli naqsh va rasmlar bilan bezak berilgan bo'lgan. Bu tasvirlarda Yevripid tragediyalaridan olingan sujetlar, Homer «Iliada»siga oid voqealarni ham uchratamiz. Jumladan, Ezop masaliga ishlangan — oltin tuxum haqidagi devoriy rasm ham xarakterli. Unda oltin tuxum tug'adigan tovuq va uning xasis egasi voqeasi aks ettiriladi. Idish yuzalariga ishlangan tasvirlarda Yevripid tragediyalaridan olingan sujetlar, Homer «Ileada»siga oid voqealar, Afina, Apollon, Nika, gul ushlab turuvchi haykallar va hokazolar jonlantirilgan.

Amaliy san'at namunalari ham diqqatga loyiqdir. Yangi asr boshlarida yaratilgan kulolchilik, zargarlik va metallardan buyumlar yasash (kumush, oltin va bronza) san'ati nafisligi bilan o'ziga tortadi. Ayniqsa,

metall buyumlar yasash va ularning yuzasini bo'rtma tasvirlar bilan bezash san'atida o'rta osiyolik ustalar katta yutuqlarni qo'lga kiritdilar. O'rta Osiyo qadimgi davri san'ati sovet davrida o'rganila boshlandi. Sovet arxeolog va san'atshunoslarining mehnati tufayli O'rta Osiyo xalqlari o'tmishining boy va serqirra ekanligi isbotlab berildi. Kushon davri amaliy san'atida yaratilgan kulolchilik, zargarlik va metallardan buyumlar yasash, kumush, oltin va bronza san'ati nafisligi bilan xarakterlanadi. Dalvarzintepadan topilgan oltindan ishlangan turli taqinchoqlar, kumush buyumlar inkrustatsiya san'ati yuqori bo'lganligini ko'rsatadi. Kandakorlik (torevtika) nihoyatda rivojlandi. Bu san'at rivojida grek-rim uslubi keng muhim o'rinni egalladi. Bu san'at nafaqat ishlanish jihatidan, balki tasvirlar mavzusi jihatidan ham xarakterli. Metalda (oltin, kumush, mis, bronza) ishlangan har xil lagan, vaza, qalqon va xum yuzalari tasviriga antik dunyo hayoti va mifologiyasi asos qilib olindi. Bu ishlarning tasvirlanishini tiplarga ajratsak, quyidagi holni ko'ramiz: antik mualliflarning asarlaridan olingan sujetlarga ishlangan tasvirlar; m. Yevripidning asarlaridagi Vaxx' bayrami bilan bog'liq tasvirlar, Homer (Gomer) «Iliada» asaridagi voqealar, shuningdek, hayotiy voqealar jang manzaralari va h. k. o'rin olgan.

Kushonlar davrida ellin san'ati tasviri kuchli bo'lganligi an'analar davomidagina emas, balki grek tilining bu yerlarda keng yoyilishi, grek alfavitining keng iste'molda ishlatilishi ham ana shu tasvir doirasining kengligidan dalolat beradi.

Kushon davlati ko'p millatli va ko'p dinli davlat edi. Uning hududida yashaydigan turli xalq va qabilalar o'z diniga va qarashlariga ega bo'lgan. So'zsiz, bu davr dinlari ichida zardushtiylik keng yoyilganligini e'tirof etish kerak. Xorazm, So'g'd, Baqtriya, Marg'iyona yerlarida shu din bilan bog'liq ko'pgina yodgorliklarning topilishi ham shundan dalolat beradi. Lekin Kushon davri zardushtiylik dini hind va ellin dinlari ta'sirida yangilanish jarayonini boshidan kechirdi. Zardushtiylik bilan bog'liq odatlarda ham shunday o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, shu ikki ta'limot bilan bog'liq sopol idishlar — ossuariylar tiplari toraya bordi. Odam shaklidagi (ayol va erkak shaklidagi) ossuariylar II—III asrlardan boshlab kamayib ketdi va to'xtatildi.

Qadimgi hind san'ati

Hindistonning shimoli-g'arbidagi hind daryosi havzasidan topilgan Moxenjo-Doro (Sind viloyati) va Harappa (Panjob)dan topilgan qadimgi shahar qoldiqlari, madaniyat yodgorliklari eramizdan avvalgi 3—2-minginchi yillardayoq hind san'ati o'ziga xos, yorqin va jozibador, fantastiyaga boy san'at bo'lganligini tasdiqlaydi va mifologiya asosida qimmatli san'at namunalari yaratilganligini anglash imkoniyatini beradi.

Eramizgacha bo'lgan davrdan bir necha asr oldinroq, bu yerda matematika, tilshunoslik, falsafa, tibbiyot ravnaq topgan. Hunarmandchilik rivojlangan, yozuv paydo bo'lgan. Me'morlik, haykaltaroshlik va rassomlik san'ati bir-biri bilan uyg'unlashgan holda rivoj topgan. Eramizdan avvalgi bir minginchi yillarning ikkinchi yarmida bu yerda dastlabki sinfiy davlat paydo bo'lgan. Adabiy manbalarga ko'ra, shu davrlarda ajoyib, hashamatli yog'och me'morchiligi ravnaq topgan. Bular bizgacha saqlanmagan. Eramizdan avvalgi III asrdan yangi eraning VII asrigacha bo'lgan davrda esa, Hindiston Osiyodagi eng yuksak madaniyat o'chog'iga aylangan. Bu yerda paydo bo'lgan buddizmning Osiyodagi ko'pgina yerlarga tarqalganligi ham shundan dalolat beradi. Hindiston san'ati ham qator taraqqiyot bosqichlarini bosib o'tgan. Bu taraqqiyot jarayonida hind san'atiga goh shumer, goh grek san'atining ta'siri bo'lgan. Lekin shunga qaramay, uning san'atida o'ziga xoslik mavjud bo'lib, u asosan, xalq san'ati, ayniqsa, hunarmandchilik ta'sirida bo'lgan. Qadimgi Moxenjo-Doro shahrining qoldiqlari bizgacha yaxshi saqlangan. U yirik shaharlardan biri bo'lib, ko'chalar va binolar pishiq g'ishtdan ishlangan. Ko'chalari to'g'ri bo'lib, ularning kengligi 10 metrga yetgan. Ko'cha yoqasidagi uylar bir chiziqda joylashgan. Binolar 2—3 qavatli bo'lib, shaharga o'zgacha fayz kiritib turgan. Bino devorlari esa yaxshilab pardozlangan va suvalgan. Bu hol Hindistonda juda qadim paytlardan oq shahar qurish san'ati paydo bo'lganligidan, shaharlarni reja asosida qurishga e'tibor berilganligidan dalolat beradi. Shaharda katta jamoat binolari bo'lgan, hammom va kanalizatsiya ishlari yaxshi yo'lga qo'yilgan. Topilgan sopol buyumlarning yuzasi geometrik naqshlar bilan bezatilgan. Turli xildagi loy va toshdan ishlangan haykal va haykalchalar, o'ymakorlik bilan bezatilgan turli uy-anjom, bezak va zargarlik buyumlari ham shu davr san'ati rivojidan dalolat beradi.

Moxenjo-Dorodan topilgan ko'hin boshi haykali (er. av. 3000-yil),

*Ma'buda haykali (er. av.
3000-yil)*

loydan ishlangan, aravaga qo'shilgan ho'kizlar haykali (er. av. 3000-yil), Harappadan topilgan erkak torsi (er. av. 3000-y.) o'zining plastik yechimi bilan diqqatni tortadi.

Jumladan, kohinning boshi haykalida soch-soqollar tasviri, kiyimlar xarakterida shartlilik mavjud bo'lsa, aksincha, qizil toshdan ishlangan erkak torsi yuksak mahorat bilan, hayotiy aks ettirilgan. Hindiston, Shumer, Akkad va Mesopotamiyaning boshqa davlatlari, shuningdek, Misr bilan yaqin aloqada bo'lgan, ular orasida savdo-sotiq rivojlangan. Mesopotamiyaning Kish, Eshnunna shaharlaridan topilgan hind o'yma muhrlari, filning bo'rtma tasviri tushirilgan muhr, hind qalpog'i kiygan ayol haykali bu o'rinda diqqatga sazovordir.

Eramizdan avvalgi bir minginchi yillarda Gang daryosi vohasida ishlab chiqarish kuchlari ortdi, ibtidoiy jamoa tuzumi inqirozga yuz tutib, yangi quldorlik sinfiy jamiyati yuzaga kela boshladi. Bu jarayonda, ayniqsa, Gang vohasida rivojlangan podsholik — Magadxa davri alohida o'rin tutadi. Bu davrda san'at va madaniyat taraqqiyoti yangi pog'onaga ko'tarildi. Qullar mehnati ijtimoiy hayotda muhim o'rin egallab, qurilishda asosiy kuchga aylandi. Murakkab yog'och me'morchiligi paydo bo'ldi, saroylar, ijtimoiy binolar, ibodatxonalar qurildi. G'orga, ibodatxona devorlariga ishlangan tasvirlarda shu davrda qurilgan yog'och ibodatxonalar ko'rinishi to'g'risida tasavvur qilish mumkin. Qadimgi Hindistonning muhim adabiy yodgorliklari «Mahabharata» va «Ramayana» eramizdan avvalgi I minginchi yillarning ikkinchi yarmida yaratilgan epik dostonlardir. Ularda qadimgi davrdagi xalqlar hayoti, urf-odati, odamlarning xudo va afsonaviy qahramonlar haqidagi tushunchalari aks ettirilgan. Qadimgi Hindiston san'atining gullagan davri Mauriya sulolasi (er. av. 322—185-yillar), ayniqsa, Ashoka imperatorligi davri (er. av. 272—232-yillar)da sodir bo'ldi. Ashoka hukmronlik qilgan davrda buddizm keng yoyildi. Bu din dastlab Hindistonga, keyinroq Sharqning qator davlatlari (Xitoy, Birma, Yaponiya, qisman O'rta Osiyo)ga tarqaldi. Buddizmning tarqalishi u bilan bog'liq bo'lgan ibodatxonalar qurilishiga, tasviriy san'at namunalarining paydo bo'lishiga olib keldi. Buddaga bag'ishlangan me'morlik kompozitsiyalarida qadimgi hind me'morchiligidagi mavjud an'analar, xalq mifologiyalari, Budda hayoti va faoliyati bilan qo'shib ketgan afsonalar o'z ifodasini topdi. Qurilish materiali sifatida tosh keng ishlatila boshladi. Buddizmning asosiy me'morchilik kompozitsiyalaridan biri stupa bo'lib, bunday qurilmalar Ashoka davrida ko'p qurilgan. Sanchidagi katta stupa (er. av. 250-y.) shu me'morlik kompozitsiyasini o'ziga xos tomonini yoritadi va mohiyatini tushunishga yordam beradi.

Bu stupa yarimsfera shakliga ega bo'lib, u aylana shaklidagi supachaga o'rnatilgan. Har ikkisinin ichi g'isht va tosh bilan to'ldirilgan.

*Sanchidagi katta stupa
(er. av. 250-y.)*

Uning yarim sferik shakli teskari o'girilib qo'yilgan qozonni eslatib, osmon gumbazining ramzi hisoblangan. Gumbaz tepasida esa muqaddas tog' bo'lib, u to'rt tomondan shartli o'ralgan. Stupaning tomonlariga darvoza o'rnatilgan. Bu darvozalar juda boy bo'rtma tasvirlar bilan bezatilgan.

Buddizmning muhim yodgorligidan yana biri ustunlar — stambxlardir. Ular yaxshi pardoqlangan yaxlit toshdan ishlangan bo'lib, Budda ta'limotini targ'ib etishda foydalanilgan hamda imperiyaning tanholigi va jipsligini ko'rsatadigan o'ziga xos haykali vazifasini o'tagan. Bu ustunlar hayvonlar tasviri ishlangan kapitел bilan tugallangan. Sarnatxdagi stambx va uning sherlar tasviri ishlangan kapitел mashhurdir.

*Sanchidagi katta stupa darvozasi, bo'rtma tasviri va panjara detali.
(er. av. 250-y.)*

Bu kapitел bugungi kunda Hindiston Respublikasi gerbida ishlatiladi. Muqaddas hayvonlar bo'rtma tasviri dumaloq baraban ustida to'rt sher tasvirlangan bo'lib, ular bir-biriga orqa qilgan holda to'rt tomonga qarab turibdi. Sherlar birmuncha sodda va sxematik tasvirlanishiga qaramasdan, ta'sirchan, ulug'vor va qudratlidir. Bu kuch-qudrat, ulug'vorlik esa buddizm, davlatning ramzi sifatida gavdalanadi.

Sarnatxdagi stambxga ishlangan sher tasvirdi kapitel.

Buddaning darvishona hayot kechirganining ramziy ifodasi g'orlarga ishlangan ibodatxona (chaytya)lardir.

Bunday ibodatxonalar qoyalar ichiga ishlangan, ichkarida monaxlar xonasi va ibodatxona (chaytya) joylashgan. Qadimgi hind g'ori ichiga ishlangan ibodatxonalardan (chaytyalardan) biri Karlidagi ibodatxonadir.

Uning xonalari qoya ichiga o'yib kirgan, devorlari esa haykaltaroshlik va rangtasvir bilan bezatilgan. Kiradigan eshigining to'g'risida, xonaning dumaloq qilib ishlangan tomoniga esa stupa o'rnatilgan.

I–III asrlarda Hindistonning shimoliy qismi Kushon davlatiga qo'shib olindi. Kushon davlatining hukmdori Kanishka buddizmning Hindiston

tashqarisiga ham tarqalganligini hisobga olib, o'z davlatini mustahkamlashga harakat qildi va undan mafkuraviy kurashda foydalandi. Hind plastikasida Budda haykali paydo bo'la boshladi.

1. Ajanta g'origa kirish tomonidagi «quyosh darchasi». 2. Karlidagi g'or ichiga ishlangan ibodatxona.

*Raqqosa. Ajanta
g'origa ishlangan rasmdan
parcha. VI asr.*

Bu haykallarda el-
linistik plastika ta'siri se-
zilarli. Bunga sabab
Budda haykalini Gand-
hara oblastida Makedon-
skiy davrida kelib qolgan
greklar yoki kichik osi-
yoliklar ishlashgan.
Gandharada paydo
bo'lgan Budda haykali
keyinroq buddizm tarqal-
gan yerlarga etalon sifa-
tida tarqaldi Gandhara
Buddasida ellin hay-
kaltaroshligidagi jis-
moniy-garmonik ideal
obraz hind haykaltarosh-
ligidagi obrazlarning

to'laqonliligi bilan uyg'unlashib ketdi. Natijada jismoniy go'zal, xotirjam
holda farog'atga, donolikka erishgan ideal inson obrazi yaratildi. Hind
san'atining so'nggi taraqqiyoti g'uptalar sulolasi (320—450-yillar) davri-
ga to'g'ri keladi. Bu Hindistonning quldorlikdan feodal munosabatlarga
o'tish davri bo'lib, san'at va madaniyatning yanada ravnaq topish davri
hisoblanadi. Ajanta g'oridagi ibodatxona va uning badiiy bezaklari, de-
voriy suratlari qadimgi hind san'atining eng yaxshi tomonlarini o'zida
mujassamlashtirgan. Ajantadagi g'or ichiga ishlangan ibodatxona komp-
leksi eramizdan avvalgi II, yangi eraning VII asrlari mobaynida bunyod
etilgan. **Chaytya** to'rtburchak shaklida bo'lib, uning kiraverishi to'g'risidagi
yarimdoira shaklidagi joy budda haykali uchun mo'ljallangan. Kirish
tomonida «quyosh darchasi» deb nomlangan teshik — darcha mavjud.
Ibodatxona devor va ustunlari esa haykaltaroshlik asarlari bilan bezatil-
gan, devoriy suratlar ishlangan, Gupta sulolasi davrida qurilgan. Ajanta
ibodatxonasining old tomoni ham haykaltaroshlik san'ati namunalari
bilan nafis va serjilo qilib bezatilgan. Budda va shogirdlarining haykallari
kiraverishdagi devor tokchalarini to'ldirgan. Ajanta g'ori ibodatxonasi

xonalarining devor va shiftlari esa devoriy suratlar bilan to'ldirilgan. Bu suratlarda Budda haqidagi afsonalar bilan birga, turli xudo, hayvon, qushlar tasviri ham nozik va zo'r muhabbat bilan chizilgan, budda afsonalari hayotiy va real qilib, mahorat bilan ishlangan. «O'layotgan malika» surati nozik psixologizmi va tasvirlangan obrazlar hissiy kechinmalarining rang-barangligi bilan xarakterlanadi.

Obrazning plastik yechimi ham diqqatga sazovor. Chiziqlar plastikasi yosh malikaning nozik jussasi, chiroyli, dumaloq yuzidagi yumilib borayotgan katta ko'zlari uning go'zalligini namoyon qiladi. «Raqqosa» devoriy rasmi ham o'zining plastik yechimining go'zalligi bilan yaxshi taassurot qoldiradi. Chaytya devoriy suratlari mavzu jihatdan qanchalik rang-barang bo'lmasin, ularda yagona fikr — insonning hayotga bo'lgan mehri, falsafiy dunyosi va o'yi, his-tuyg'ulari, orzu-istaklari va yuksak estetik ideali o'z ifodasini topgan. Ajanta san'ati qadimgi hind san'atining nodir yodgorligidir. Undagi yuksak badiiy mahorat, gumanizm va xalqchilik hind san'ati taraqqiyoti uchun muhim zamin bo'lib qoldi.

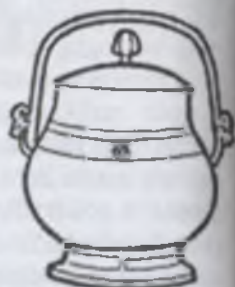
Qadimgi xitoy san'ati

Qadimgi Xitoy san'ati tarixi eramizdan avvalgi 4—3 minginchi yillardan eramizning III asrigacha bo'lgan davrni o'rganadi, tahlil etadi. Eramizdan avvalgi 4—3 minginchi yillarda Xuanxe daryosi vohasida odamlar dehqonchilik bilan shug'ullana boshladilar, ayrim qabilalar esa o'troq hayot kechira boshladilar. Bu davrda odamlar yashaydigan uylar dumaloq shaklda va ko'proq yerto'la tipida bo'lgan, ular yerni 3—4 metr qazib ishlangan. Asta-sekin yarim yerto'la tipida va nihoyat, yer ustida karkas uslubidagi uylar yuzaga kelgan. Ular to'rtburchak yoki kvadrat shaklida qurila boshlangan. Tepa tomi shox-shabbalar yoki loydan pishirilgan plitalar bilan yopilgan. Ustun-to'sin sistemasi ham shu davrlarda me'morlikda keng qo'llanila boshlangan. Xitoyning eng qadimgi san'at namunalari bizgacha kulolchilik buyumlari orqali yetib kelgan. Qo'lda, dastgohsiz yasalgan turli xum, ko'za, tovoq, vazalar rangdor naqshlar bilan bezab chiqilgan. Bu kulolchilik buyumlarining yuzasi spiralsimon, to'lqinsimon, to'rsimon chiziqlar bilan bezalgan, soddalashtirilgan, odam, hayvon va qushlar rasmi ham ishlangan. Bunday buyumlar Yanshao manzilidan topilgani uchun ham ular «Yanshao madaniyati yodgorligi» deb yuritiladi. Shu madaniyat keyingi Xitoy kulolchiligi rivojida ham muhim o'rinni egalladi.

Xitoyning ayrim viloyatlarida kulolchilik buyumlari qora loydan dastgohda ishlangan. Bu buyumlar nafisligi va nisbatlarining qat'iyligi bilan ajralib turadi. Bunday idishlar Lunshan manzilidan topilgani uchun «Lunshan madaniyati yodgorliklari» deb yuritiladi.

Eramizdan avvalgi 4—3 minginchi yillarda Xitoyda loydan ishlanib,

olovda toblab pishirilgan odam haykallari (terrakotalar), odam boshini eslatuvchi ko'zalar, toshdan ishlangan turli badiiy buyum va haykallar uchraydi.

Yanshao madaniyati kulolchilik yodgorliklari.

Eramizdan avvalgi 2 minginchi yillarda Xuanxe daryosi vohasida Xitoyda birinchi bor davlat paydo bo'ldi. Bu davlatni Shan (yoki In, taxminan, er. av. XVI asr mil. av. 1027-yillar) dinastiyasi boshqardi. Sinfy quldorchilik jamiyati shakllanib, rivojlanib bordi. Birinchi shaharlar yuzaga keldi. Ular aniq rejalashtirish asosida qurildi. Dehqonchilik, hunarmandchilik rivojlandi. Savdo-sotiq ishlari jonlandi. Shan davridan bizgacha saqlanib kelgan yodgorlik Angyan manzilidan topilgan katta shahar qoldiqlari hisoblanadi. Shahar aniq loyihaga ega bo'lib, u kvartallarga ajratilgan. Binolar sun'iy tepalik ustiga qurilgan. Binoda ustunlar imkoniyatidan foydalanilgan. Tom esa ikki nishabli bo'lib, poxol bilan yopilgan. Shan davrida Xitoyda mislar paydo bo'lgan, turli ramziy belgilar yuzaga kelgan. Bu belgi va mislar idishlarning yuzalariga ishlangan haykallarda, rangtasvirda tasvirlangan va shularda kishilarning falsafiy qarashlari o'z ifodasini topgan. Shu vaqtda bronzadan ishlangan, diniy marosimlar o'tkazish uchun mo'ljallangan buyumlar yuksak mahorat bilan ishlangan, ularning yuzasi ramziy belgi, naqsh va yarim fantastik obrazlarning bo'rtma tasviri bilan bezalgan.

*Lunshan madaniyati
yodgorligi.*

*Qizil loydan ishlangan marosim idishi. Mil. av.
IV–III minginchi yillar. Davenkou. Shandun.*

Bu belgi, naqsh va obrazlar yagona ritmga bo'ysundirilgan. Buyumlarning bandi va qopqog'iga ham turli shakllar berilgan. Shan davrida toshlaroshlik va suyak o'ymakorligi ham rivojlangan. Ustalar qattiq nefrit toshlaridan taqinchoq, ko'mish marosimi bilan bog'liq bo'lgan buyumlarni, turli xil hayvon va jonivorlar haykalchalarini yuksak mahorat bilan bajarganlar. Shan davrida oq loydan yasaliib, yuzasi bo'rtma tasvirlar bilan bezatilgan turli xum va boshqa idishlar ham yuksak mahorat bilan ishlangan.

Xitoyda ham ko'mish marosimi tantanali bo'lgan. Qabr, sag'analar hajm jihatidan katta to'rtburchak shaklida bo'lib, u yerga bezak va ishlatiladigan idish-tovoqlar qo'yilgan. Sag'anaga kiraverishning ikki tomonida afsonaviy odamga o'xshash sher haykali bo'lib, u og'zini katta ochganча, orqa oyoqlarida o'tirgan holda, old oyoqda tayanib turgan payti tasvirlangan. Haykalning hamma tomoni naqsh bilan bezab chiqilgan. Bu haykallar «yomon ko'zlarni» qo'rqitish uchun kerak bo'lgan. Eramizdan avvalgi XII asrda Shan-In davlati Chjou qabilasi tomonidan tor-mor etiladi. Yangi tuzilgan podsholik shu qabila nomi bilan yuritilgan va eramizdan avvalgi XII asrdan III asrgacha davom etgan. Chjou davri san'ati va madaniyati avvalgi an'analarga tayangan holda boyib bordi, san'atning tur va janrlari kengaydi, ramziy obrazlar bilan bir qatorda, hayotiy voqealar, odam va hayvonlarning real tasviri keng o'rin egallay boshladi. Bronzadan ishlangan jimjimador idishlar ko'p yasaldi.

1

2

3

Marosimlarga mo'ljallangan predmet. Nefrit. Shan davri. 2. Odamni yeyayotgan yo'lbars shaklidagi idish. Bronza. Shan davri. 3. Sa'va shaklidagi idish. Bronza. Shan davri.

Adabiyot rivojlandi, falsafiy ta'limotda materialistik qarash, hayotni tabiatni o'rganish masalalari ko'tarildi. Eramizdan avvalgi I minginchi yilikning o'rtalarida shoyiga suratlar ishlash san'ati paydo bo'ldi, tushda rasm ishlash san'ati rivojlana boshladi. Bu keyingi davr san'atida yanada rivojlantirildi.

Qadimgi Xitoyning muhim yodgorligi Buyuk Xitoy devoridir. Eramizdan avvalgi IV–III asrlarda qurila boshlagan bu devor dastlabki paytda Xitoyning shimoliy chegaralarini ko'chmanchi qabilalardan saqlash uchun xizmat qilgan va 750 km ni tashkil etgan. Keyinroq uning uzunligi 3000 km ga yetgan. Devorning balandligi 5–10 metr, eni esa 5–8

metr bo'lgan. Devor tepasida yo'l mavjud bo'lib, har 100 metrda katta minoralar ishlangan. Buyuk Xitoy devori kishilarning kuch-shijoati va katta irodasini aks ettiruvchi, o'z xarakteri jihatidan Misr ehromlari bilan tenglashuvchi va odamlar birlashsa, buyuk mo'jizalar yarata olishini ko'rsatuvchi yodgorlik tarzida hamon kishilarni hayratlantiradi. Qadimgi Xitoy san'ati va madaniyatining eng rivojlangan bosqichi eramizdan avvalgi III asrdan eraning III asrigacha bo'lgan davrga to'g'ri keladi. Bu davrda mam-

Bronza dubulg'a. Er. av. I asr o'rtalari.

*Marosim idishi. Bronza. Chjou g'arbiy sulolasi.
Er. avv. XI–IX asrlar.*

lakat yagona markazlashgan yirik davlatga aylandi. Sin (er. av. 221–206-yy) va Xan (mil. av. 206–yangi eraning 220-yili) sulolasi hukmronlik qilgan paytida avvallari mustaqil bo'lgan qator davlat va qabilalar Xitoy imperiyasiga qo'shildi. Xitoy O'rta Osiyo, Eron, Suriya, Rim imperiyalari bilan savdo-sotiq ishlarini jonlantirdi. Xitoyning tasviriy, amaliy va me'morlik san'ati ham nihoyatda rivojlandi. Sin davridan bizgacha ba'zi yodgorliklar yetib kelgan.

Uch karkidon oyoqli idish. Bronza. Er. av. IV asrlar. Xebey, Chjunshan. 2. Marosim qo'ng'irog'i. Bronza. Er. av. IV asrlar. Xebey, Chjunshan. 3. Qanotli ajdarho. Kumush suvi yugurtirilgan bronza. Er. av. IV asrlar. Xebey, Chjunshan. 4. Jang oyboltasi. Bronza. Er. av. IV asrlar. Xebey, Chjunshan. 5. Oybolta sopi detali. Oltin suvi yugurtirilgan. Xebey, Chjango davri. 6. Ajdarholi bronza idish. Er. av. IV asrlar. Xebey. 7. Marosim anjomi. Xebey. 8. O'rdak shaklidagi sopol idish. Xebey. Qurbon qilish marosimi bronzasi. Xebey. Er. av. V asr.

Sin harbiy hokimiyat belgisi. Bronza (oltin). Er. avv. V–III asrlar. 2. Sin laklangan qayig'i. Xebey. Er. avv. III asrlar.

Lekin Xan davri yodgorliklari birmuncha boy san'at va madaniyati haqida ma'lumot beradi. Xan podsholigi davrida uning poytaxti bo'lgan Chanani qadimgi dunyoning eng yirik shaharlaridan bo'lgan. Shahar 12 darvozali bo'lib, qalin devor bilan o'rab chiqilgan. Imperator saroyi shaharning eng baland binolaridan bo'lgan. Saroy yaqinida sariq rangga bo'yalgan ma'muriy binolar bo'lgan. Boy-zodagonlarning uylari ham ko'p qavatli edi. Ularning old tomoni plyastr, kamiz va ustunlar bilan bezatilgan. Bino va minoralarning tomlari rangli silindrik cherepitsalar bilan yopilgan. Ular ham funksional, ham dekorativ vazifani o'tagan. Relyefli naqsh, o'simlik va hayvonlarning bo'rtma tasviri tom yuzasini bezash ishlarida qo'llanilgan. Qadimgi Xitoy madaniyatini o'rganishda maqbaralar ham muhim o'rin egallaydi. Boy-zodagonlar, qahramonlarga atab qurilgan maqbaralar serhasham bo'lgan. Maqbaralar minoralar (pilon) bilan boshlanib, ularga bezak berilgan, old tomoniga haykallar o'rnatilgan. Maqbaraning yer osti qismi ham pishiq g'isht yoki tosh bilan pardozlangan. Sag'anaga ko'milgan marhumning buyumlari ham qo'yilgan. Ayrim sag'analarda juda ko'plab haykaltaroshlik va rassomlik namunalari mavjud bo'lgan. Maqbaralardan loydan ishlab pishirilgan va bo'yalgan ko'p qavatli uy va minoralarning modellari ham topilgan. Dastlabki san'at asarlari birmuncha sodda. Lyaonin yaqinidagi Shandun va Sichuan maqbaralari, ayniqsa, tasviriy san'atga boy. Shandundagi zodagon maqbarasining relyeflarida afsonaviy qahramonlar, podsholar orasidagi janglar, ov va bazm paytlari, farzandlarning o'z ota-onalariga muhabbati va shunga o'xshash voqealar tasvirlangan. Bo'rtma tasvirlar friz tarzida bo'lib, ular ustma-ust joylashtirilgan. Har bir voqeaga tushuntirish yozuvi berilgan. Kompozitsiyada xudo va podsholar tasviri oddiy ommadan kattaroq qilib ishlangan. Sichuandagi maqbara relyeflari birmuncha dinamik xarakterga ega bo'lib, u yerda ov manzaralari, yig'im-terim ko'rinishlari tasvirlangan. Xan davri maqbaralarida ko'plab devoriy surat namunalari uchraydi. Ular yorqin bo'yoqlarda ishlangan.

voqea va hodisalarning hayotiy va ifodali bo'lishiga e'tibor berilgan. Xan davrida portret rassomligi ham rivojlandi. Maqbara va saroy devorlariga portretlar ishlash keng odat tusiga kirdi. Devorga ishlangan shunday portretlardan biri Lyaonin yaqinidagi Xan davri maqbarasida saqlanib qolgan.

Shunday portret ishlashda tanilgan rassomlardan biri eramizdan avvalgi I asr oxirlarida yashab ijod etgan **Mao Yan Shou** bo'lgan. U odamlarni o'ziga juda o'xshatishga, hatto ideallashtirishga usta bo'lgan. Uning portretlaridan tasvirlanuvchi odamning yoshi va hatto, xulqini bilish mumkin bo'lgan.

Maqbaralardan topilgan terrakotalar ham diqqatga sazovor. Ular o'zining ifodali va hayotiy ishlanganligi bilan diqqatni tortadi.

*Imperator gvardiyasi o'qchisi.
Terrakota. Er. avv. III asr oxiri.*

Xan davrida amaliy-dekorativ san'atda ham jiddiy o'zgarish yuz berdi, buyumlarning foydali tomoniga e'tibor ortdi, bezak va relyefli tasvirlar kamaydi.

Bronzadan ishlangan jimjimador ko'zgular ham keng tarqalib, bu ko'zgular inkrustatsiya qilingan, oltin, kumush va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan. Bu davrda bronzadan ishlangan buyumlar, idishlar avvalgi davrga nisbatan yanada nafis va jimjimador bo'lgan, ayniqsa inkrustatsiya uslubi keng qo'llanilgan. Turli xildagi amaliy buyumlar, idishlar, muzika asboblari, lak bilan bezatilgan buyumlar ham boylar xonadonini bezagan. Kulolchilikda rang keng qo'llanila bordi. Badiiy kashtachilik va to'qimachilik G'arbiy Osiyo va Yevropa mam-lakatlarida yuqori baholandi. Nefritdan ishlangan turli buyum va haykalchalar ko'pchilikka manzur bo'ldi.

Qadimgi Xitoy san'ati Xan davlatining inqirozga yuz tutishi bilan

Yog'ochdan ishlangan karkidon haykali. Xan davri.

o'z umrini tugatadi. Lekin qadimgi davrlarda, ayniqsa, Xan davri san'atida paydo bo'lgan an'analar Xitoy san'ati va madaniyati taraqqiyotiga katta ta'sir qildi, uning xarakterli tomonini belgilashda muhim o'rin egalladi.

Chopib borayoigan ot haykali. Xan davri.

IKKINCHI BO'LIM.

O'rta asrlar san'ati

Yer yuzida feodalizm formatsiyasining paydo bo'lishidan tortib, uning rivojlanishi va nihoyat, uning inqirozidan keyingi formatsiyaga o'rni bo'shatib bergungacha bo'lgan davrdagi san'atni, odatda, o'rta asrlar san'ati deyiladi. Sharq mamlakatlarida (masalan, Xitoy, Hindistonda) o'rta asrchilik birmuncha erta boshlangan. Lekin uning inqirozi cho'zilib ketib, XIX asrgacha va undan keyinroq ham davom etgan. O'rta asrlar insoniyat kamolotining muhim davrini ifodalaydi. Bu davr keyingi jahon xalqlari iqtisodiy va milliy madaniyatining rivojlanishida muhim bosqich bo'ldi, uning taraqqiyotini tezlashtirishda o'zining kuchli hissasini qo'shdi. O'rta asr san'ati o'z xarakteri jihatidan ommaviy san'at bo'lib, uning yaratuvchisi esa xalqdir. Gap shundaki, o'rta asrlarda san'at keng xalq ommasiga qaratildi. Quldorlik davrida jamiyatning ma'naviy va grajdanlik huquqlaridan mahrum bo'lgan qul o'rta asrlarda huquqsiz va xo'jayiniga qaram bo'lib qolgani holda jamiyat a'zosi deb tan olindi. Dehqonning o'z xususiy xo'jaligiga ega bo'lishi, ishlab chiqarish vositalari bilan ish ko'rishi, qo'shimcha mahsulotning bir ulushini o'zida qoldirishi mumkinligi ishlab chiqarishni rivojlantirishdan manfaatdorligini oshirdi, ommaning ongi o'zgara boshladi. Quldorlik tuzumining inqirozga yuz tuta boshlagan davrida paydo bo'lgan tenglik tushunchasi bu davrga kelib, yanada baralla jarangladi. Natijada o'rta asr dehqonlari yagona jamoa, shaharlarda esa shahar kommunasi atrofida birlashib, feodallarga qarshi chiqa boshladilar. Bu, o'z navbatida, feodalizmga nisbatan progressiv bo'lgan kapitalistik tuzumning elementlarini shakllantira bordi.

Feodalizmning paydo bo'lishi u bilan bog'liq bo'lgan mahalliy ishlab chiqarish kuchlarining yuzaga kelishini, yirik shahar va qishloqlardan uzoqdagi joylarga ham madaniyat yutuqlarining kirib kelishini ta'minladi. Madaniyatning keng omma orasiga singish davri boshlandi. Omma ham shu madaniyatni yaratuvchi kuchga aylandi. Shu davrdan boshlab, milliy, o'ziga xos san'at shakllana bordi, juda ko'p mahalliy maktablar paydo bo'la boshladi. Xalq san'ati, amaliy-dekorativ san'at rivojlandi, san'atda sintez masalalari ham ravnaq topa bordi. Ikkinchi tomondan, o'rta asrlarda din feodallar ustidan hukmron va shu bilan birga, ularning himoyachisi bo'lib qoldi. Ommani hukmron sinfga tobe qiluvchi qurolga aylandi. Shu maqsadda din targ'ibotchilari san'at imkoniyatlaridan o'z faoliyatlarida foydalandilar va davrning asosiy buyurtmachisiga aylanib, uning o'ziga xos tomonini belgilashda muhim rol o'ynadilar. Buni xristian dini tarqalgan yerlarda cherkovlar, islom mamlakatlarida masjid va madrasalar, minora va maqbaralar, buddizm mavjud bo'lgan joylarda budda va uning hayoti bilan bog'liq bo'lgan ziyoratgohlar, ibodatxonalar paydo bo'lishi, ularning konstruktiv tuzilishi, xarakteri, badiiy bezatilishida

ko'rish mumkin. Albatta, o'rta asrlar san'atida faqat din mafkurasidan boshqa mafkura yo'q, deyish noto'g'ri bo'lardi. Hayot go'zalligini tarannum etuvchi, tabiat latofatini aks ettiruvchi asarlar ham yo'q emas. Xalq fantaziyasi bilan yaratilgan ertak va dostonlarda, tasvir va haykallarda ularning oliyjanoblik, insoniylik, ma'naviy poklik to'g'risidagi tushunchalari, o'y-xayollari, orzu-istaklari o'z ifodasini topgan. O'rta asrlar san'ati haqida fikr yuritganda, uning badiiy tili to'g'risida ham gapirish kerak bo'ladi. Chunki o'rta asr rassomi uchun faqat voqelikni o'ziga o'xshatish emas, balki shu ishlagan tasviri orqali biror-bir fikrni bayon etish, his-tuyg'uni ifodalash muhimdir. Shu maqsadda u voqelik tasvirini ishlaganda xayoliy, ramziy obrazlardan, turli belgi va allegoriyalardan ham foydalanadi. Perspektiv tasvir o'rmini shartli, dekorativ plandagi kompozitsiyalar egallaydi. Antikaning shakl realizm borasida erishgan yutuqlari o'rtinga, endilikda mazmun realizmi inson his-tuyg'ularini ifodalash realizmi bilan almashdi. Bunda o'rta asrlar san'atining ham yutug'i, ham chekinishi seziladi. O'rta asrlar san'atida me'morlik yetakchi o'rinni egalladi. Bizgacha o'rta asrlar me'morlik san'atining juda ko'p nodir yodgorliklari saqlanib qolgan. Bu yodgorliklar, ayniqsa, monumental me'morlik san'ati o'rta asrlar ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotini o'rganishda muhim o'rinni egallaydi. Ular davrning diniy, falsafiy qarashlarini aks ettiribgina qolmay, inson aql-zakovatining qudratini ulug'laydi. Bu davrda qurilgan hashamatli masjidlar, buddizm yodgorliklari o'rta asr tafakkurining mahsuli, insoniyat tarixiniig haykali sifatida hanuzgacha kishilar qalbini to'ldirantiradi. Buyuk inson aql-zakovati qudratiga ta'zim etishga da'vat etadi.

Arab xalifalik davri san'ati

O'rta asrlarda Yaqin va O'rta sharq xalqlari jahon san'ati va madaniyatiga katta hissa qo'shdi. Arabiston yarim orolida paydo bo'lgan islom dini mafkurasida esa shu davr san'at va madaniyati tamoyillarini belgilashda muhim o'rinni egalladi.

Arabiston yarim orolida madaniyat juda qadim zamonlarda vujudga keldi. Bu yerda eramizdan avvalgi minginchi yillardayoq boy quldorlik davlatlari mavjud bo'lgan. Arabiston aholisining ko'pchilik qismi chorvachilik bilan shug'ullangan. VII asrning boshlariga kelib, arab jamoasi ichida sodir bo'lgan ichki sinfiy tabaqalanish va siyosiy vaziyat yagona Arab davlatining vujudga kelishiga sabab bo'ldi. Arab jamoasining siyosiy birlashishi VII asrning boshlarida yangi islom dini bayrog'i ostida bordi. Bu dinning asoschisi Muhammad bo'lib, uning davomchilari arabcha musulmlar (Xudo bandalari), musulmonlar deb yuritila boshlandi. Dastlabki davrlarda Muhammad va uning vorislari (xalifalari) turadigan

joy Arabistondagi Madina va Makka bo'lgan. VII asrda arablar Falastin, Suriya, Mesopotamiya, Misr, Eron yerlarini bosib oldi. VIII asr boshlariga kelib esa, arablar Pireney yarim orolidan tortib, Shimoliy Afrika, Kavkaz va O'rta Osiyo yerlarigacha qo'lga kiritib, Ispaniya yerlaridan to Hindistongacha cho'zilgan katta arab davlati — xalifalikni tashkil etdilar. Lekin arab davlati siyosiy birlik jihatidan juda zaif edi. Shuning uchun IX—X asrlarda xalifalik qator feodal davlatlarga parchalanib ketdi. O'rta Osiyo, Kavkaz orti, Misr va Mag'rib esa, arab davlati hukmdorligidan ozod bo'ldi.

Yaqin sharqda sodir bo'lgan sotsial-tarixiy jarayon Shimoliy Afrika va Old Osiyoda yangi arab millatini Suriya, Iroq, Misr, Tunis, Jazoir, Marokash kabi arab davlatlarini yuzaga keltirdi. Bu davlatlarning san'ati va madaniyati o'ziga xos yo'lda rivojlanib bordi. Shu bilan birga, bu mamlakatlar san'ati va madaniyatida mavjud o'xshashliklarni inkor etmaslik kerak. Bunga sabab, arab mamlakatlarida feodalizm taraqqiyotidagi yo'l va usullarning bir-biriga yaqinligidir. O'rta asr arab san'ati ravnaqiga islom dinining ta'siri ham sezilarli bo'ldi. Bu, ayniqsa, me'morlik, amaliy-dekorativ san'atda yaqqol ko'rinadi.

Me'morlik. Xalifalik davrida fuqarolar va din bilan bog'liq bo'lgan binolar qurish avj oldi. Shu davrdagi shaharlar qator yangi tipdagi me'moriy kompozitsiyalar bilan boyidi. Masjid va madrasalar, karvon-saroy va minoralar, tim va qasrlar musulmonlar shahrining o'ziga xos tomonini belgilovchi muhim va ajralmas elementlarga aylandi. VII asrda arab masjidi tipi yuzaga keldi. Bu masjid tashqi ko'rinishi jihatidan mustahkam minorali, atrofi g'isht bilan o'ralgan qal'a (qo'rg'on)ni eslatadi. Kompozitsiyasi asosi to'rtburchak yoki kvadrat shaklidagi hovli bo'lib, uning atrofi esa ustunli ayvonlar bilan o'ralgan. Arab mamlakatlarida to'rt ayvonli, markaziy qubballi masjidlar ham mavjud bo'lgan. Xalifalikning poytaxti Damashqdagi Omeyadlar masjidi (705—715) arab me'morligining dastlabki namunasi hisoblanadi. Bu masjid qadimgi xristian bazilikasini qayta qurish hisobiga musulmon diniy binosiga aylantirilgan.

Ilk arab me'morligining o'ziga xos tomoni, ayniqsa, Qohiradagi Ibn Tulun (876—879) masjidida namoyon bo'ladi. Deyarli bir gektarga yaqin (92x92 m) kvadrat shaklidagi hovli nayzasimon arkali ayvonlar bilan o'rab chiqilgan. Ayvon ustunlari mustahkam to'rtburchak minorasimon shaklda ishlangan.

Damashqdagi masjid mozaiikasi. Omeyadlar.

Masjid interyeri.

Ibn Tulun masjidi hovlisi.

Masjid juda katta bo'lib, unda bir vaqtning o'zida mingdan ortiq odam namoz o'qiy olgan. Masjidning bezatilishi ham sodda va qat'iy. Uning devorlari, ark va karnizlari o'ymakorlik san'ati bilan pardoqlangan. O'rta asr arab me'morligida madrasa, shifoxona, kutubxona binolari, maqbaralar qurish keng yoyilgan.

Arab xalifatligining gullagan abbosiylar (750 – 1258) davri me'morligi

*Ibn Tulan masjidi
umumiy ko'rinishi.
(876–879).*

xususiyatlarini Samarra shahri (IX asr) qurilish san'atida yaqqol namoyon bo'ladi. Bu yerda qurilgan yirik diniy majmualar, minora va mustahkam devorlar bilan o'ralgan hashamatli va bezakdor saroylar, spiral-simon qurilgan mashhur Malviya minorasi shuning dalilidir. X–XI asrlarga kelib xalifalikning susayishi Iroqda mahobatli qurilishlarni to'xtashiga olib keldi. XII asrning birinchi yarmi – XIII asrlar me'morigi Bag'dod va Masuldaga yodgorliklarida namoyon bo'ladi. Ularga xos fazilat hajmiy-fazoviy kompozitsiyaning aniqligi, yuqori peshtoqli, ravoqli va gumbazli tomlarda bilinadi. Bezatilishida g'ishtning ifodaviy imkoniyatlaridan foydalanish, rangli koshin va ba'zida bo'rtma tasvirlar qo'llanilishida ko'rinadi. VIII asrdan boshlab sakkiz qirrali tepa tomoni konussimon qirrador gumbazlar bilan yopilgan maqbaralar keng tarqaldi. Bag'doddagi Zubayda maqbarasi shu yo'nalishni o'zida namoyon etadi.

Xalifalik davri tasviriy va amaliy bezak san'ati

Islom madaniyatida tasviriy san'at (rassomlik va haykaltaroshlik) mafkura vositasi sifatida qo'llanilmagan va asosan hunarmandchilikning ajralmas qismi, amaliy bezak san'ati sifatida ishlatilgan. Mashhur shaxslarga haykal qo'yish, me'moriy inshootlarning devorlariga targ'ibiy maqsadda rasm yoki bo'rtma tasvirini ishlash harakati bo'lmagan. Mavjudlari esa ayrim shaxs va xonadonlarning shaxsiy tashabbusi va xohishi asosida ishlangan. Shuningdek, maishiy-madaniy, me'moriy majmualarda, masalan, hammomlarda, zodagonlarning qasr-saroylarida shu hol uchraydi. Bunga sabab, albatta, hukmdor sinf orasida diniy qarashlar bir xil emasligidir. Qo'lyozmalar uchun ishlangan miniaturalarda, dekorativ relyeflarda hamda amaliy san'atda real voqelik, uning jonli obrazlari keng uchraydi. Arab tasviriy san'atida o'rta asrlar san'atiga xos xususiyatlar mavjud. Voqelik shartli, ba'zan ramziy shakllarda ifodalanadi. Lekin bu tasvirlarning poetik tili o'tkir va ta'sirchandir. O'rta asr arab san'atiga xos bo'lgan fazilat uning yorqin dekorativligidadir. Bu xususiyat obraz tuzilishining asosini tashkil etadi. Obrazlarning joylashishi, yorqin ranglarning nisbat va ritmikasi, ishlatilgan chiziqlarning musiqaviyligi va

Arab miniaturasi.

nafisligi uning xarakterli tomonini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Arab san'atida naqsh (ornament) alohida o'rinni egalladi. Real borliq shu sirli, chigal bo'lib ko'ringan naqsh tasviri bilan aralashib ketgandek tuyuladi. Uning mazmunini oshiradi. Bu san'atda xalqning hayot mazmuni va mohiyati to'g'risidagi dunyoqarashi va tushunchalari o'z ifodasini topdi. Islom madaniyatida bezak haykaltaroshligi (dekorativ haykaltaroshlik) me'moriy majmualar, amaliy san'at buyumlari bezagida keng qo'llanilgan. Pishirilgan loy — terrakota, chinni, metall, marmar, yog'och va shunga o'xshash ashyolarda ishlangan buyumlar yuzasiga ishlangan bo'rtma tasvirlar, turli afsonaviy hayvonlar shaklini eslatuvchi idishlar, dekorativ rassomlikning turli ko'rinish va texnikada bajarilgan panno, mozaika, vitraj, buyumlarni bezash uchun ishlatiladigan rasm va naqshlar, masalan chit (mato)ga, chinni idishlar yuzasiga ishlangan rasmlar va t. k. ham shu davr san'atida uchraydi. Bu san'atda ritm, simmetriya,

Naqshli g'ilof.

assimetriya qonuniyatlari, naqqoshlik san'ati talablari muhim o'rinni egallaydi. Amaliy bezak san'atining alohida turi bu boshqaruvchi tabaqa va diniy targ'ibot uchun zarur bo'lgan buyumlar (atributlar), xonalarni bezash san'ati, badiiy kashtachilik, zargarlik, zardo'zlik bo'lib, shu san'atda amaliy san'at o'zini to'liq namoyon etdi.

Abbosiylar davri nafaqat me'morlik balki tasviriy va amaliy san'atda ham jiddiy jonlanish ro'y berdi. Xalifalikning bu davridan bizgacha devoriy rasm parchalari, stukli bo'rtma tasvir, yog'och o'ymakorligi bo'laklari tarzida yetib kelgan. Samarra, Takrit yodgorliklari shularning mashhuridir. Bu davrda miniatura san'ati rivoj topdi. Bag'dod va Iroqning shimolida kitob miniatura san'ati rivojlanib XII–XIII asrlarga kelib o'zining gullagan davrini boshidan kechirdi. Shu davrdan bizgacha yetib kelgan ilmiy risolalarga ishlangan miniaturalar (Dioskorid. «Farmakologiya» 1222), hamda Al Haririyning «Maqom»iga ishlangan miniaturalar hayotiy va ifodaliligi bilan ajralib turadi. Bu miniaturalar Bag'dod miniatura maktabi namunasi bo'lib, ishlanishining lakonik yechimi bilan ajralib turadi Shimoliy Iroq miniatyurasiga xos xususiyatlarni «Qo'shiq kitobi»ga ishlangan rasmlarda ko'rish mumkin. Bu rasmlarga xos xususiyat tan tanavorlik va bayramona ruhda ishlanishida. Arab realistik san'ati rassomlik

va haykalchiligi din ta'sirida bo'ldi. Din ularning rivojlanishiga yo'l qo'ymadi. Realistik san'atning monumental formalari deyarli yaratilmadi. Qo'lyozmalar uchun ishlangan miniaturalarda, dekorativ relyeflarda hamda amaliy san'atda real voqelik, uning jonli obrazlari keng uchraydi. Bunga sabab, albatta, hukmdor sinf orasida diniy qarashlar bir xil emasligidir. Arab tasviriy san'atida o'rta asrlar san'atiga xos xususiyatlar mavjud. Voqelik shartli, ba'zan ramziy shakllarda ifodalanadi. Lekin bu tasvirlarning poetik tili o'tkir va ta'sirchandir. O'rta asr arab san'atiga xos

Bezakli grifon.

bo'lgan fazilat uning yorqin dekorativligidadir. Bu xususiyat obraz tuzilishining asosini tashkil etadi. Obrazlarning joylashishi, yorqin ranglarning nisbat va ritmikasi, ishlatilgan chiziqlarning musiqaviyligi va nafisligi uning xarakterli tomonini belgilashda muhim rol o'ynaydi. Arab san'atida naqsh (ornament) alohida o'rinni egalladi. Real borliq shu sirli, chigal bo'lib ko'ringan naqsh tasviri bilan aralashib ketgandek tuyuladi. Uning mazmunini oshiradi. Bu san'atda xalqning hayot mazmuni va mohiyati to'g'risidagi dunyoqarashi va tushunchalari o'z ifodasini topdi.

Mavritan san'ati. VII–VIII asrlarda Shimoliy Afrikadagi qator davlatlar — Tunis, Jazoir, Marokash va Janubiy Ispaniya arab xalifaligi sostaviga kirdi. Bu mamlakatlar san'ati mavritan san'ati degan nom bilan yuritila boshladi. Antik davrda mavrlar (grekcha — qora) deb Afrikaning shimoli-g'arbiy qismidagi Mavritaniya davlatining tub aholisi tushunilar edi. 711-yili arab berber jangchilari Pireney yarim orolini bosib olganlaridan keyin bu yer aholisi ham, shimoliy Afrikadan kelgan boshqa

musulmon bosqinchilari ham mavrlar deb yuritila boshlandi.

Mavritan Ispaniyasi Damashq xalifaligining provinsiyasiga aylandi. X asrga kelib, Ispaniya xalifalik unvoniga sazovor bo'ldi. Shu davrdan boshlab, Ispaniya Yevropadagi eng gullagan mamlakatlardan biriga aylandi, Yevropa va Osiyodagi ko'zga ko'ringan madaniyat o'choqlaridan biri sifatida tanildi. Mavritan Ispaniyasining badiiy ijoddagi yutuqlari poeziya, muzika, ayniqsa, me'morlik va u bilan bog'liq bo'lgan dekorativ san'atda yaqqol namoyon bo'ldi.

Rangli emalda ishlangan chiroq.

Mavritan Ispaniyasi me'morchiligining nodir yodgorligi uning poytaxti Kordovodagi 785-yil asos solingan juma masjidi bo'lib, X asrgacha u bir necha bor qayta qurildi va nihoyat, o'zining tugal ko'rinishiga ega bo'ldi. Bu an'anaviy, ustunli masjidning alohida ko'rinishidir. Uning plani to'rtburchak (180x130 m) shaklida bo'lib, hovli uchun juda kichik maydon qoldirilgan. Qolgan maydonning hammasi juda katta ustunli zalga aylantirilgan. 800 ta ustun shu zalning tepa qismini ko'tarib turadi va masjid ichini qator neflarga (19 nef) ajratadi.

XI asr oxirlaridan boshlab, ispanlar arablarni janubga qarab siqib boradi. Faqat Granada amirligi 1492-yilgacha arab istilochilarining Ispaniyadagi yagona tayanch yeri sifatida saqlanib qoladi. Granada amirligining muhim me'morlik majmuasi Al-hamra (al-hamra — arabcha "qizil") saroyi hisoblanadi. Bu saroyning asosiy qismi XIV asrda qurib tugallangan. Saroy baland tepalikka qurilgan bo'lib, uning atrofi qizil rangdagi mustahkam devor bilan o'ralgan. Saroyning xonalari, asosan, ikki ochiq hovli atrofida joylashtirilgan. Lekin planirovkasi erkin, qat'iy simmetriyaga e'tibor berilmagan. Saroy interyerlari juda serhasham va jozibali qilib bezatilgan. Stalaktitlar uning ichki ko'rinishlariga alohida joziba kiritgan. Pardozi uchun ishlatilgan turli xildagi marmar va toshlar, bo'yalgan alebastr, sirdi kulolchilik buyumlari bu serhashamlik va jozibani yanada oshiradi.

TURKIYA SAN'ATI

XI asrda saljuq turklari (O'rta Osiyodagi ko'chmanchi turkiy qabila) Kichik Osiyoning kattagina qismini bosib olib, mustaqil feodal davlatini tashkil etdilar. Unga saljuq sulolasi vakillari rahbarlik qildilar. XIII asrga kelib, bu davlat O'rta Yer dengizi havzasi hamda Qora dengiz sohillarini ham egallab, qudratli davlatlardan biriga aylandi. Shu siyosiy, iqtisodiy taraqqiyot davrida yangi san'at va madaniyat jiddiy rivojlandi, shahar qurilishi kengaydi. Savdo-sotiqning o'sishi hunarmandchilik, amaliy-dekorativ san'at ravnaqiga ham ta'sir o'tkazdi. Kulolchilik, gilam to'qish, metallardan badiiy buyumlar yasash sohasida yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu san'atlar mahalliy an'analar asosida hamda Kichik Osiyodagi yaqin qo'shni mamlakatlar, ayniqsa, Kavkazorti, Eron, Iroq ta'sirida shakllandi. Mo'g'ul galalarining istibdodi Turkiya yerlarining qator mustaqillikka ega bo'lmagan feodal yerlariga parchalanishiga sabab bo'ldi. Lekin XIV asr boshlarida katta bo'lmagan knyazlik asta-sekin o'z yerlarini kengaytirib, tezda Usmon imperiyasi deb nom olgan davlatga aylandi. Shu davrda turk san'ati va madaniyati ham o'z taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'ydi, me'morlik, tasviriy va amaliy san'atda muhim nodir asarlar yaratildi. Bu san'atlarning shakllanishida saljuq davri san'ati an'analari muhim rol o'ynadi. Shu bilan birga, Vizantiya san'ati ham bu davr san'atiga, uning xarakteriga sezilarli ta'sir o'tkazdi. Bu ta'sir turklarning Konstantinopolni bosib olganlaridan keyin boshlandi.

Turk me'morlari binolarning shaklan aniqqligi, nisbatlarining bejirimligi va qubballi binolar qurish ishi bilan katta muvaffaqiyatga erishdilar. Ark qirralari, dekorativ tokchalarga, ravoqlarni bezab turgan muqarnaslar (staloktitlar) qurilgan binolarning nihoyatda jimjimador bo'lishiga xizmat qilgan. Handasiy va islmiy naqshlar relyeflar, epigrafiy yozuvlar bilan uyg'unlashib murakkab, chuqur ma'noli falsafiy mazmun hosil qilgan. Bino bezagida devorlar rangiga ham alohida e'tibor beriladi. Me'morlik ravnaqi dekorativ san'at tarmoqlarining rivojlanishiga ta'sir qildi, yog'och o'ymakorligi borasida yuksak cho'qqiga erishildi. Saljuq davrida rassomlik ham mavjud bo'lib, u Vizantiya, Armaniston, qisman Eron miniaturasi ta'sirida shakllandi. Usmoniylar davri me'morligining dastlabki bosqichida bevosita saljuq me'morligi an'analari rivojlantirilgan bo'lsa ham, keyinroq Konstantinopol yerlarini bosib olgandan keyin, Vizantiya san'ati an'analari keng o'rin egallay boshladi. Turk me'morlari Vizantiya ibodatxonalari qurish prinsiplarini qabul qilib, uning ko'rinishiga yangi badiiy mazmun kiritdilar. Bu davr turk me'morligida katta gumbazli binolar qurish, binoning ichki fazoviy kengligiga alohida e'tibor berish kuchaydi. Bu xususda Istanbuldagi Sulton Boyazid II masjidi ko'rinishi va planirovkasi diqqatga sazovordir.

Turk tasviriy san'ati, asosan, miniatura san'atida namoyon bo'ladi. Bu san'at bevosita ozarboyjon va eron san'ati ta'sirida rivojlandi. Turk miniatura san'ati taraqqiyoti XVI asrga to'g'ri keladi. Bu davrda qator yetuk miniaturachilar yashab, ijod etdi. "Sulton Sulaymon tarixi"ga ishlangan miniaturalarda turk miniatura san'atiga xos fazilat — voqelikni shoshilmay bayon etishga va kompozitsiyani birmuncha perspektiv planda yechishga intilish hollari seziladi. Albatta, bu miniaturalarda Ozarboyjon, Eron miniaturachilariga xos nafislik yetishmasa ham, lekin yaxlit badiiy obraz yaratishga o'ziga xoslik ko'rinadi.

Turkiya amaliy san'ati bilan shuhrat qozondi. Kulolchilik, to'qimachilik, gilam to'qish, metallardan qurol-aslaha, uy anjomlari yasash borasida erishilgan yutuqlar alohida o'rin egallaydi.

O'rta asr turk san'ati Yaqin Sharq badiiy hayotida muhim rol o'ynadi. Turk san'atkorlari yaratgan san'at namunalarining qo'shni mamlakatlarga ta'siri kuchli bo'ldi. Keyinchalik turk san'atkorlari yaratgan saroy va masjidlar tipida arab mamlakatlarida, Bolqon yarim oroli va Qrimda ko'plab binolar qurildi.

KAVKAZORTI XALQLARI SAN'ATI.

Ozarboyjon san'ati

O'rta asrchilik Kavkazorti yerlarida IV—V asrlardan boshlandi. Bu davrda Ozarboyjon sosoniylar davlati tarkibida edi. Ilk feodalizm asrida Ozarboyjonda eski shaharlarni kengaytirish, yangi shaharlarni qurish borasida sezilarli ishlar olib borildi. Ilk feodalizm asri san'ati, ayniqsa, me'morligi ko'proq yaqin qo'shnilari Armaniston va Gruziya san'atiga yaqin bo'lgan. VII asrda arablarning Ozarboyjon yerlarini bosib olishi uning san'at va madaniyatiga katta ta'sir o'tkazdi. Bu yerlarda islom dinining tarqalishi esa u bilan bog'liq bo'lgan masjid, karvonsaroy va boshqa me'morlik yodgorliklarining vujudga kelishiga sabab bo'lsa, Armaniston va Gruziya Vizantiya va shu yerdan tarqalgan din ta'sirida rivoj topdi. Shu bois bu keyingi ikki xalqning o'rta asr san'ati Vizantiya va Qadimgi Rus san'ati bilan qo'shib alohida o'rganish nazarda tutilganligini hisobga olib biz ham bu mavzuga to'xtalmaymiz va faqat Ozarboyjonning o'rta asr san'ati va madaniyati bilan tanishamiz. O'rta asr Ozarboyjon san'ati taraqqiyotida Nizomiy davri deb yuritiladigan XII asr va XIII asrning boshlari alohida o'rin egallaydi. Bu davrda hunarmandchilik rivojlandi. Qator shaharlar yirik madaniy markazga aylandi. Ozarboyjon madaniyatining yirik vakillari shu yerlarda yashab ijod qildi. Bular ichida Xoqoniy, ayniqsa, Nizomiddin Ilyos Nizomiy Ganjaviy (1141—1209) alohida o'rin tutadi. Ular o'z asarlarida materialistik dunyogarashni ilgari surdilar, mehnat ahliga zo'r hurmat bilan qaradilar, ular-

ni o'z asarlarida kuyladilar. Bu asrlarda me'morlik va tasviriy san'at (miniatura) borasida ham katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Shu davrda shakllangan monumental me'morlik prinsiplari keyingi bir necha asr mobaynida o'z qiymatini yo'qotmadi.

XI–XIII asrlarda Ozarboyjonning ko'pgina shaharlarida qurilish jadal rivojlandi. Shahar devorlari, mudofaa qal'a va minoralari, saroy, minorali masjidlar, maqbara, hammom va shunga o'xshash binolar qurildi.

Siniq qal'a, Qiz minora, Yusuf ibn Qussir va Mo'min-xotin maqbaralari shu davrning nodir yodgorliklaridandir. Mo'g'ul galalarining Ozarboyjon yerlariga hujumi uning san'ati taraqqiyotini to'xtatib qo'ydi. Lekin bu uzoqqa cho'zilmadi. XIV asr o'rtalarida Shirvon shoh davlati Shimoliy Ozarboyjonda o'zining mustaqilligini o'matdi.

XIV–XV asrlarda monumental me'morlikda ko'zga ko'rinarli yodgorliklar yuzaga keldi, minorasimon maqbaralar qurildi. Bular ichida Qorabog'lar va Bardiz qishloqlaridagi maqbaralar diqqatga sazovordir. Bokudagi Shirvon shohlar saroyi XV asr monumental me'morligining mashhur namunalaridandir. Eski shaharning eng baland joyiga qurilgan bu saroy majmuasi bir necha o'n yil mobaynida qurilgan bo'lsa ham, badiiy jihatdan yaxlit bo'lib ko'rinadi. Saroy majmuasidagi turli hajm va shakllar o'lchamining o'zaro mutanosibligi, peshtoq, qubba va minoralarining ajoyib ritmi butun majmua badiiyligini oshirishga xizmat qiladi. O'yma naqsh va g'ishtlarning terilishi binoning badiiy-emotsional tomonini oshirishga xizmat qiladi. Bu majmua me'morligida Kichik Osiyo, Eron me'morchiligi an'analari ta'siri borligi seziladi. Lekin o'zining kompozitsion tuzilishi va bejirimligi jihatidan tengi yo'qdir. O'rta asrlar Ozarboyjon tasviriy san'ati ichida miniatura alohida o'rinni egalladi va o'zining eng gullagan davrini boshidan kechirdi. Bu yerda qator yetuk miniaturachi rassomlar ijod qildilar.

Dastlabki rassomlik san'ati namunalari Tabriz atrofida «Manafi al-haya» (hayvonlar to'g'risida) kitobiga ishlangan illustratsiyalar bo'lib, ularni bir qancha rassomlar hamkorlikda yaratishgan. Bu suratlarda turli hayvonlar, ularning xatti-harakatlari ko'rsatilgan. Ayrim miniaturalarda naqshga taqlid qilish xislatlari sezila boshlanadi. Bu xususiyat Rashiddiddinning «Yilnoma»lar to'plamiga ishlangan suratlarda, ayniqsa, «Shohnoma»ga ishlangan miniaturalarda yaqqol ko'zga tashlanadi. Bu miniaturalar ichida Parfiya podshosi Ardavan sosoniylar podshosi Ardasher oldida miniaturasi mohirona ishlangan. Rassom bo'layotgan voqea mazmunini haqqoniy, psixologik planda ochib ko'rsatishga harakat qilgan.

Tabriz miniatura maktabiga xos fazilatlar «Xamsa»ga ishlangan miniaturalarda yaqqol seziladi. Bu manuskriptni bezashda juda ko'p miniaturachi rassomlar qatnashgan. Bular ichida, ayniqsa Sulton Mu-

hammad alohida o'rin egallaydi. Ba'zi tarixchilar esa uni Behzod bilar bir qatorga qo'yadilar. Sulton Muhammad ijodida Tabriz miniatura maktabi o'zining kamolot cho'qqisiga erishdi. Uning asarlari chuqur lirizm bilan sug'orilgan. «Xisrav Shirinning cho'milishini tomosha qilmoqda», «Bazm», «Kitob o'qiyotgan shahzoda» kabi miniaturalar uning ijodidagi o'ziga xos tomonlarni namoyon etadi.

Amaliy-dekorativ san'atning yuksak bo'lganligi saqlanib qolgan gijamlar, sirli sopol buyumlar, metallardan ishlangan turli qurol, uy anjomlaridan seziladi.

Eron san'ati

O'rta Osiyo va Eron o'rta asr madaniyatining muhim o'choqlaridan hisoblanadi. Feodalizm davrida O'rta Sharq mamlakatlari xalqlari san'ati O'rta Osiyo, Kavkazorti va Eronning antik davri san'ati an'alariga tayangan holda rivojlandi. VII–VIII asrlarda bu mamlakatlar yerlarining arablar tomonidan, keyinroq XI asrda turklar, XIII asrda mo'g'ullar tomonidan bosib olinishi bu yerdagi xalqlar san'atiga, uning taraqqiyotiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Buni arablar istilo qilgan yerlarda islom dini tarqalishi va shu din bilan bog'liq holda diniy me'morlik binolarining paydo bo'lishi va rivojlanishida ko'rish mumkin.

Dastlabki shunday diniy binolar bevosita arab me'morligi an'alarida qurildi. Ustunli masjidlar shular jumlasidandir.

Lekin tezda arab xalifaligiga kirgan mamlakatlar me'morligida o'ziga xos ko'rinish paydo bo'la boshladi, arab me'morligi an'analari ijodiy o'rganilgan holda mahalliy me'morlik an'analari bilan boyidi, me'morlikning yangi turi paydo bo'ldi. To'rt ayvonli binolar qurilishi bu davrda keng tarqaldi. Bu tipdagi binolar diniy me'morlikda (masjid, madrasa) hamda grajdan me'morligida (saroy, karvonsaroy) keng foydalanildi. To'rt ayvonli bino-

Gavharshod masjidi.

lar, odatda, katta to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, uning o'rtasida hovli, to'rt tomoni esa hovliga qaratib qurilgan nayzasimon arkali ayvon bilan o'rab chiqilgan. Masjidning old tomonida katta peshtoq va minoralar mavjud. Bulardan tashqari, bu asrlarda peshtoqli-qubbali binolar ham ko'plab qurildi. XII asrgacha qurilgan binolarning ko'pgina qismi asosan, pishiq g'isht va turli xildagi terrakota plitalari bilan bezatilgan. Keyingi asrlardan boshlab sirli sopol plitalar, geometrik hamda o'simliklar dunyosi elementlaridan tuzilgan naqshlar bilan bezash keng tarqaldi. Eronda feodalizm V–VI asrlardan boshlandi. Bu davr (VII asrgacha bo'lgan davr) san'ati quldorlik davri san'ati an'analari bilan bog'liq. VII asrda arablarning Eronga kirib kelishi bu yerdagi feodal madaniyat taraqqiyotini birmuncha sustlashtirdi. Arab me'morligi ta'sirida VIII–IX asrlarda bu yerda masjidlar qurilishi keng rivojlandi. IX asrdan boshlab Eron arablarga qaramlikdan qutula boshladi. U feodal munosabatlarning eng rivojlangan davriga qadam qo'ydi. Bu rivojlanish XV asrgacha davom etdi. Me'morlik, amaliy-dekorativ san'at va miniatura borasida sezilarli yutuqlar qo'lga kiritildi. Bu davrda qurilgan binolar ichida to'rt ayvonli masjidlar alohida o'rin egallab, Isfahon va boshqa shaharlarda ko'plab qurilgan. Eronda saqlanib qolgan ko'pgina maqbaralar davrning hurmatli kishilariga atab qurilgan. Ular bir necha ko'rinishda, ya'ni minorasimon, kubsimon yoki ko'p qirrali prizmasimon shaklda bo'lib, tepa qismi esa yarim sfera shaklidagi gumbaz yoki chodirsimon shakl bilan tugallangan. Ba'zi maqbaralar peshtoq-gumbaz tipida bo'lgan. Eronning ko'pgina shahar va qishloqlarida ko'proq minorasimon maqbaralar keng tarqalgan. Xurosondagi Kobus maqbarasi shunday tipda ishlangan qadimiylar (1006–1007) yodgorliklardan hisoblanadi.

XIV asrdan Temur davlati tarkibida bo'ldi. Shu davrda san'at va madaniyat rivojlandi. Katta qurilish ishlari olib borildi...

Mashhadda qurilgan Gavharshodbegim masjidi kitobalari Boysunqur Mirzo (Shohruxning o'g'li) tomonidan ishlangan.

XVII asrda Isfahonda Shohmaydon majmuasi barpo etildi (1612–1638) Shoh masjidi katta qurilishlardan bo'lib u to'rt ayvonli ikki minorali, minoraning balandligi 43,5 m bo'lib bezakka boy qilib ishlangan.

O'rta asrlar Eron tasviriy bezak san'ati ham amaliy bezak san'atining ajralmas qismi sifatida rivojlandi. Devoriy rassomlik, mahobatli haykaltaroshlikning bo'rtma turlarida asarlar yaratildi. Ayniqsa miniatura san'ati va xattotlikda eron san'atkorlari dong chiqarib Yaqin va O'rta Sharq madaniyatida sezilarli o'rinni egalladilar. O'rta asr eron haykaltaroshlik namunalari bizgacha kam yetib kelgan. Yozma manbalarda bu san'at haqida ma'lumotlar bor. Bizgacha yetib kelgan haykallar bo'rtma tasvir tarzida bo'lib, bu tasvirlar kiborlarning xonadaonlarini bezashda ishlatilgan. Ularda ov manzaralari yovvoyi hayvonlar bilan olishayotgan

qahramonlar uchraydi. Isfahondagi saroyda sher va boshqa yovvoyi hayvonlar tasviri (barelyefi) ishlangan. O'rta asr eron rassomlik san'atining mahobatli turi haqidagi ma'lumotlar yozuv manbalarida uchrasa ham, lekin uning namunalari bizgacha saqlanmagan, lekin miniatura va kitob grafikasi hamda xattotlik san'ati borasida eron ustalari dong taratdilar. Bu yerda shakllangan Sheroz, Isfahon, Tabriz va boshqa san'at maktablari jahon tasviriy san'ati taraqqiyotida o'zlarining hissalarini qo'shdilar. Sheroz maktabi Firdavsiyning «Shohnoma» (1333)siga ishlangan «Bahromning sher bilan olishuvi» miniatursasi, Nizomiyninig «Xamsa» (1479, 1491) va boshqalarga ishlangan asarlarda

Chol portreti.

ko'rinadi. Isfahon maktabi XVI asr oxridan davlat poytaxtiga aylangan-dan keyin yanada rivoj topdi. Bu yerda mahalliy maktab yutuqlari umumlashtirilib uni yangi g'oyaviy plastik tomonlarini boyitdi. Inson ruhiyatiga e'tiborning ortishi, manzara unsurlari bilan portret san'atini boyitishga intilish kuchayib, ranglar yengillashib chiziq kuchining ifodaviyligiga e'tibor ortdi. Shu davrdan boshlab Yevropa rangtasvirining ifoda vositalari nur va soya imkoniyatlaridan unumli foydalanishga harakat kuchaya bordi. Isfahon maktabining asoschilaridan biri Og'a Rizoning yaqin shogirdi va izdoshi Rizo Abbosiy bo'lib, u portret san'atida mashhur, o'z zamondoshlarining portretini yaratishga intilgan. Uning «Chol portreti» (1641), «Yigit portreti» (1641) kabi asarlari chiziq plastikasining nafis musiqaviyligi va shu bilan birga hayotiyiligi bilan ajralib turadi. Asardagi silliq uzluksiz chiziqlar asarning ichki va tashqi harakatini belgilab, uning jonli ko'rinishini yaratadi. XVII asr o'rtalari va ikkinchi yarmidan eron tasviriy san'atida Yevropada, xususan Italiyada tasviriy san'at asoslarini o'rganib qaytgan rassomlar ijod qila boshlaydilar. Shunday rassomlardan biri Muhammad Zamon edi. Eron san'atiga yevropa san'atining ta'siri keyingi asrlarda ham kuchayib, sharq va g'arb san'ati uchrashuvi ortib yangi o'ziga xos milliy eron san'ati shakllanib bordi. Shunday rassomlardan mashhuri Mirzo Abul Hasan G'afforiy bo'lib u saroyning bosh

rassomi bo'lgan va uni Naqqoshboshi deb atashgan. Bu rassom milliy san'atning dekorativligi, rangdorligini saqlab qolgan holda yevropa realistik san'ati an'analarga tayanib chuqur psixologik portretlar yaratishga intilgan. Eron amaliy bezak san'ati boy va o'ziga xos. Eron gilamlari, bronzadan ishlangan turli anjomlar, badiiy matolar mamlakatdan tashqarida ham mashhur bo'lgan. Kulolchilik san'ati ham boy an'analarga ega bo'lib Kashan, Yazd, Veramin kabi kulolchilik maktablari asarlari jahon muzeylari va shaxsiy kolleksiyalardan o'rin olgan.

AFG'ONISTON SAN'ATI

Bu yerda ham feodalizmning paydo bo'lishi IV—VI asrlarga to'g'ri keladi. Ilk feodalizm asridan bizgacha juda ko'pgina yodg'orliklar saqlanib kelgan. Bular ichida buddizm bilan bog'liq bo'lgan haykal va haykalchalalar alohida o'rinni egallaydi. Bu yerda asrning boshlarida buddizmning yoyilishi Budda va shogirdlarining odamga o'xshash tasvirining keng tarqalishiga sabab bo'ldi. Buddizm bilan bog'liq bo'lgan stupa, g'or ichiga ishlangan ibodatxonalar Hindistonning Shimoliy rayonlaridan Afg'onistonga ham kirib keldi. U yerlardan esa, O'rta Sharq va Uzoq Sharqqa qarab tarqaldi. Afg'oniston maydonida Budda bilan bog'liq bo'lgan ikki mingdan ortiq g'or ichiga ishlangan ibodatxonalar eraning I—V asrlarida yaratilgan. Bamian daryosi vodiysi atrofidagi g'or ichiga ishlangan ibodatxona kompleksi xarakterlidir. Ular ancha betartib qurilgan, ko'pchiligi katta Budda haykallari atrofida to'dalashadi. Tashqi tomondan bu ibodatxonalar ko'rimsiz. Lekin ularning ichki bezagiga alohida e'tibor berilgan. G'ordagi ibodatxonalarning xonalari dumaloq, to'rtburchak, kvadrat, ko'p burchakli, tomlari ham tekis. Shunday g'ordagi ibodatxonalardan birining kvadrat shaklidagi xonasi shiftiga yog'och bilan yopilgan ko'rinish o'yib ishlangan. Ba'zi g'ordan ibodatxonalarda tokchalar mavjud bo'lib, unga o'tirgan holatdagi Budda haykali qo'yilgan, devorlari esa suratlar bilan bezatilgan va Budda, uning shogirdlari hamda hayotiy voqealar tasviri ishlangan. Budda haykali, asosan, ikki holatda — turgan holatda, butun bo'yi basti bilan yoki chordana qurib o'tirgan holatda ishlangan.

Fundukiston (Kobuldan shimoli-g'arbda) monastirida ham devoriy surat va haykaltaroshlik asarlari saqlanib qolgan. Bu monastir bezagida so'g'd monumental-dekorativ san'atiga o'xshashlik bor.

Arablarning Afg'oniston yerlarini bosib olishlari natijasida uning qadimgi san'at va madaniyatiga katta zarar yetdi. Qadimgi din bilan bog'liq bo'lgan ibodatxona va tasviriy san'at asarlari vayron qilindi. Uning san'ati, madaniyati xarakterida shu davr O'rta Sharqining umumiy madaniyatiga xos fazilatlar shakllana boshlandi. Islom dini bilan bog'liq bo'lgan masjid, minoralar qurildi. Hukmdorlarning serhasham maqbaralari

qurilishiga e'tibor berildi. Qurilishda pishiq g'isht, sirli koshinlar ishlatilishi esa davr me'morligiga o'zgacha fayz kiritdi.

Afg'oniston X asrdan XIII asr boshlariga qadar goh somoniylar, goh g'aznaviylar keyinchalik saljuqiy va nihoyat, guridiylar davlati tarkibida bo'ldi. G'aznaviylar davrida bu yerda ko'plab hashamatli binolar, masjid va madrasalar, karvonsaroy, hammom va bozorlar qurildi. Ayniqsa, juma masjidi qurilishiga alohida e'tibor berildi. Uning badiiy bezatilishiga esa eng yaxshi ustalar va quruvchilar jalb qilindi. Kandahor yaqinidagi XI–XII asrlarda qurilgan masjid xarobalari hozir ham o'zining ulug'vorligi, sernaqsh va nafisligi bilan kishini hayratlantiradi.

Afg'oniston me'morligida minoralar qurilishi keng o'rin egalladi. Dumaloq, ba'zan qirrali qilib pishiq g'ishtdan qurilgan minoralarning yuzasi sirli koshin va pishiq g'ishtlardan ishlangan naqsh va yozuvlar bilan bezatilgan. Balx vodiysidagi Davlatobodda qurilgan minoraning boy bezagi, asosan, pishiq g'ishtlarning kombinatsiyasi hisobiga qurilgan. Minoralarning ayrimlari esa tayyor o'yma sirli koshinlar bilan pardozlangan.

Bu davrda madrasalar, maqbaralar qurilishi ham kengaydi, shoh va zodagonlarning saroylari serhasham qilib ishlandi. Devorlarni bezatishda bo'rtma tasvirlardan, o'ymakorlik san'atidan ham foydalanildi.

Afg'oniston san'ati va madaniyatining yangi taraqqiyot bosqichi temuriylar davriga to'g'ri keladi. Temur imperiyasi tarkibida bo'lgan hozirgi Afg'oniston yerlarining katta qismi Temurning o'g'li Shohruhga berildi. Temur vafotidan keyin esa O'rta Osiyoning asosiy hukmdorlaridan bo'lib qolgan Shohruh davrida Hirot uning madaniy va siyosiy markaziga aylandi va XVI asrgacha o'zining mavqeyini saqlab qoldi. Shu yerda buyuk o'zbek mutafakkiri Alisher Navoiyning ko'p yillik hayoti o'tdi. Temuriylar davrida hashamatli madrasa, masjid va maqbaralar, ajoyib minoralar qad ko'tardi. Park-bog' san'atining ilmiy qonuni yaratildi. Grajdand me'morligi qurilishi avj oldi. O'z otasidan o'rnak olgan Shohruh Hirot shahri ko'chalarini qayta qurib chiqish va tartibga solish masalasi bilan shug'ullandi. Shaharda karvonsaroy, hammom va boshqa ijtimoiy binolar qad ko'tardi. Gavharshod maqbarasi shu davr yodgorliklaridan bo'lib, u o'z qurilishi jihatidan Temur maqbarasini eslatadi. O'sha davrda Hirot tashqarida ham bir qator yirik me'morlik yodgorligi yaratildi. Shular ichida Balxdagi masjid o'zining originalligi bilan ajralib turadi. Din targ'ibotchisi shayx Abu Nasr Porsga atab qurilgan bu peshtoq-gumbazli masjid ishlanish uslubi va me'morlik hajmlarining ishlatilishi hisobiga o'ziga xos ko'rinish kasb etgan. Binoning baland nayzasimon arkli peshtoqi, unga yopishgan arkonsimon yarim ustunlari binoning ko'rinishiga salobat kiritgan.

Abu Nasr maqbarasi bilan bir vaqtda qurilgan Balxdagi Mozori Sharif ziyoratgohi ham o'zining sirli koshin va naqshlari bilan kishi ko'ziga

quvonch baxsh etadi. XVIII asr me'morligi ichida Afg'oniston davlatining asoschisi Ahmad shoh Durraga atab qurilgan maqbara ajralib turadi. An'anaviy sharq musulmon me'morligi uslubida qurilgan peshtoqgumbazli bu maqbara ham boy bezakka ega.

Afg'oniston san'atida rassomlik va haykaltaroshlik butun feodalizm davrida mavjud bo'ldi. Ilk feodalizm davrida ko'proq, Budda hayoti va faoliyati bilan bog'liq bo'lgan tasviriy san'at asarlari yaratilgan bo'lsa, afg'on yerlariga arablarning kirib kelishi natijasida islom dini bilan bog'liq bo'lgan san'at tarqaldi. Buddizm dini bilan bog'liq bo'lgan ko'plab yodg'orliklar barbod qilindi. Lekin islom dini jonli narsalar rasmini chizish va haykalini ishlashni man etgani bilan, zodagonlar va xonlarning saroy, qasrlari devoriy surat va bo'rtma tasvirlar bilan bezatildi. Albatta, bu hol keng miqyosda yoyilmagan bo'lsa ham, ayrim saroylar qoldiqlarida shu san'at namunalari topilishi fikrimizning dalilidir. Bu xususda g'aznaviylar saroyi devoridagi surat va bo'rtma tasvirlar diqqatga sazovordir. Bu tasvirlarda raqsga tushayotgan raqqosalarning bo'rtma tasviri, sultonlar hayotiga bag'ishlangan mavzuli kompozitsiyalar mavjud. XV asrda Hirot kitob bezash san'atining yetuk markaziga aylandi. Shohruh hukmronlik qilgan bu davrda Hirotida eng yaxshi xattot, miniatura ustalari ijod qilib, O'rta Sharq madaniyatining shuhratini olamga tarqatdilar. Kamoliddin Behzod ijodiy faoliyatining asosiy qismi shu yerda o'tdi. Uning shogirdi Qosim Ali ham shu yerda ijod qildi. U portretchi sifatida ko'pchilikka tanildi. Navoiy dostonlarini ajoyib miniaturalar bilan bezatdi. U Jomiy asarlariga, jumladan, uning "Xamsa" siga rasmlar ishlagan.

Afg'onistonda o'rta asrlar amaliy-dekorativ san'ati, yog'och o'ymakorligi, gilam to'qish va metallni qayta ishlash san'ati borasida ham katta yutuqlarga erishildi. XII asr amaliy san'atining yodg'orligi bronzadan yasalgan qozon bo'lib, uning tashqi sathi ajoyib bo'rtma naqsh va tasvirlar bilan bezatilgan.

Afg'on amaliy san'ati bevosita xalq hayoti bilan bog'liqdir. Bu san'atda uning o'tmish an'analari davom ettirildi.

JANUBIY VA SHARQIY OSIYO SAN'ATI.

Hindiston san'ati

VI asrda Gupta dinastiyasi hokimiyati ko'chmanchi qabilalar tazyiqida halokatga uchradi. Hindiston feodalizm asriga qadam qo'ydi. Shu davrga kelib, Hindistonga tashqi hujumlar ham kamaydi va Hindiston iqtisodiy rivojlanish, tashqi mamlakatlar bilan savdo-sotiq ishlarini olib borish imkoniyatiga ega bo'ldi.

VII asr me'morligi, asosan, Madras yaqinidagi Mamallapurama shaharchasida to'plangan. Bu yodgorliklar kompleks katta qoyalarni yo'nish asosida yaratilgan hamda g'orga ishlangan ibodatxonalardan, qoya sathida ishlangan «Gangning pastga tushishi» bo'rtma tasviridan tashkil topgan. Qoyaga yo'nib ishlangan ibodatxona — ratxlar balandligi 14 m dan, g'or ichiga ishlangan ibodatxonalarning eni va uzunligi esa 8 m dan oshmaydi. Ko'p hollarda qoyaga yo'nib ishlangan ibodatxonalarning ichki xonasi yo'q. Ularning tashqi shakllarida o'sha davrda mavjud bo'lgan ibodatxonalar shakli qaytariladi.

Elurdagi Kaylasanatx ibodatxonasi.

VII–VIII asr me'morligida haykaltaroshlik san'ati muhim o'rinni egallaydi. Bu xususiyat Elurdagi Kalaysanatx ibodatxonasida yaqqol seziladi. Yaxlit qoyani yo'nib yaratilgan bu ibodatxonaning uzunligi 60 m, balandligi 70 m bo'lib, ramziy xarakterga ega, go'yo u Shiva yashagan muqaddas tog' ramziy ko'rinishini bildiradi.

Ibodatxona devorlari bo'rtma tasvirlar (barelyef va gorelyef) bilan qoplangan. Unda Shiva va uning yo'ldoshi Parvati hayotiga bagishlangan voqealar, braxmanizm bilan bog'liq epizodlar tasvirlangan. Ibodatxonaning ichki xonalari hajm jihatdan uncha katta bo'lmay, ularni bezashda ham haykaltaroshlik san'ati yetakchi o'rinni egallaydi. Devoriy rassomlik san'ati ikkinchi darajali rol o'ynagan.

VIII asrga kelib, ibodatxonalarning, asosan, ikki tipi odat tusiga kirdi. Bulardan birinchisi, shimoliy Hindiston yerlarida qurilgan bo'lib, bu tipdagi ibodatxonalarning tepa tomoni uchi biroz qayrilgan baland minorali, ikkinchisi esa, zinali, piramidal shakldagi ibodatxonalar bo'lib, ular ko'proq janubiy Hindiston yerlarida keng tarqaldi. Bxubanesvaredagi Lingarja ibodatxonasi hamda Kxajaraxodagi Kandarea Maxadeva ibodatxonasi shu davr hind me'morligining birlinchi tipiga misoldir.

Bxubanesvaredagi ibodatxona minorasi mayin egilgan vertikal chiziqlar bilan bo'lib chiqilgan, shakli nilufar mevasini eslatadi. Ibodatxonaning qolgan qurilmalari shu asosiy minora shaklini kichik hajmlarda qaytaradi va butun kompozitsiya dinamikasini oshiradi. Ibodatxona kompleksi 140x160 m maydon o'rtasida joylashgan bo'lib, uning atrofi devor bilan ajratilib chiqilgan. Ibodatxona to'rt bo'limdan iborat bo'lib, ular asosiy o'q bo'yicha sharqdan g'arbga qarab joylashadi. Ibodatxona mi-

Bhubanesvaredagi Lingaraja ibodatxonasi. X–XI asrlar.

norasining balandligi 40 m dan ortiq bo'lib, kompozitsiyaning badiiy tugal bo'lishiga xizmat qiladi.

Tanjordagi Shivaning katta ibodatxonasi janubiy Hindiston o'rta asr me'morchiligining nodir yodgorligi hisoblanadi. Katta maydon o'rtasiga o'rnatilgan me'morlik ansambli kompozitsiyasining markaziy qismi 63 metrli minora bilan tugallanadi. Minora uchta katta hajmdan tashkil topgan bo'lib, pastdagi hajm kvadrat, undan keyin kesik piramida va dumaloq gumbaz uning kompozitsiyasini tashkil etadi. Bu hajmlar dekorativ bezakka boy, lekin ular minoraning yaxlit va ulug'vor bo'lib ko'rinishiga xalaqit bermaydi.

Hind haykaltaroshligi g'or va qoyalarga ibodatxonalar ishlash san'ati bilan chambarchas bog'liqdir. Yaratilgan haykaltaroshlik asarlarida (relyef, dumaloq haykal) umuman, shartlilik yetakchilik qiladi. Hayotiy voqealar afsonaviy voqealar bilan aralashib ketsa ham, ayrim obrazlar hayotiy his-tuyg'ularga boy va to'laqonliligi bilan katta taassurot qoldiradi. Bu o'rinda uch yuzli Shiva haykali (VIII asr) diqqatga sazovor. Katta uchboshli Shiva byusti (balandligi 6 m) o'zining fantastik ko'rinishi bilan kishini hayajonlantiradi.

Unda Shivaning uch karomati — markaziy qismda Shiva — yaratuvchi, o'ng tomonda Shiva — homiy, chap tomonda esa Shiva — borliqni yo'q qiluvchi kuch sifatida namoyon bo'ladi.

«Gangning pastga tushishi» bo'rtma tasviri hind san'atining nodir yodgorligidir. Unda monumental shakllarda xalq san'atiga yaqin bo'lgan realistik xislatlar yaqqol namoyon bo'ladi. Balandligi 9 m, kengligi 27 metr bo'lgan yuzada ishlangan bu bo'rtma tasvirda muqaddas Gang suvining pastga tushishi va unga tomon intilayotgan jonzo tasvirlangan.

Obrazlar ko'p hollarda nihoyatda umumlashma va yaxlit shakllarda

ishlangan bo'lishiga qaramay, kompozitsiya hayotiy va xatti-harakatga to'la. Ayrim obrazlar yechimining ifodali va to'laqonliligi esa asar ta'sir kuchini yanada oshiradi. Hind haykaltaroshligida realizmning o'ziga xos tomoni ayollarga bag'ishlangan asarlarda, ayniqsa, yaqqol namoyon bo'ladi. «Xat yozayotgan ayol», «Koptok o'ynayotgan ayol» kabi haykaltaroshlik asarlarida go'zalligi ma'naviy va jismoniy go'zallik bilan qo'shib, ajoyib tugal, katta ta'sir kuchiga ega bo'lgan san'at namunasi vujudga kelgan.

Dehlidagi «Qizil Fort» qo'rg'oni. 1685-yil.

XIII asrdan boshlab, Hindiston siyosiy va madaniy hayotida muhim davr boshlandi. Mamlakat feodal munosabatlarning yangi davriga qadam qo'ydi. Hind yerlarining turklar tomonidan bosib olinishi, musulmon feodallarining hukmronligi Hindistonda yirik markazlashgan davlatlarning yuzaga kelishiga olib keldi. Bobur va uning vorislari hukmronlik qilgan Hindiston XVI–XVII asrlarda o'zining eng gullagan davrini boshidan kechirdi.

«Musulmonlar» bilan kirib kelgan yangi islom dini davlat diniga aylandi. Uning ta'siri esa me'morlik va tasviriy san'atda o'z ifodasini topdi. Shimoliy Hindistonda O'rta Sharq me'morligi an'analari asosida yaratilgan masjid, minora, maqbaralar yuzaga kela boshladi. Me'morlikda keng ishlatilgan haykaltaroshlik san'ati o'rmini o'yma va chizma naqshlar egalladi, jonli narsalar tasvirini ishlash kamaydi. Shunga qaramay, hind san'ati an'analari o'z umrini yangi davrda ham davom ettirdi. XIII asrda Dehlida qurilgan «Quvvatul islom» masjidi minorasi bunga misoldir. Hind ustalari yangi davr me'morligi kompozitsiyasini qadimgi hind san'ati an'analari bilan boyitdilar. Bu xususiyat minoraning ochiq ayvonchalar bilan bir necha qavatga ajratilishida, minora yuzasining bo'rtma qilib bezatilishida va nur-soya o'yinining boyligida seziladi. Bu minora o'z prototiplaridan keskin ajralib turadi. Hind ibodatxonalari tipi o'rminga musulmon masjidлари qurildi. Islom dini bilan bog'liq bo'lgan hind masjidlari ham plan hamda tuzilish jihatidan sodda va ratsionaldir. Uch tomoni ustunli ayvonchalar, to'rtinchi tomoni ustunli namozgoh bo'lib uning g'arb tomonida mehrob joylashgan. Hindistonda qurilgan dastlabki masjidlar badiiy jihatdan sodda bo'lgan.

Boburiylar hukmronlik qilgan XVI–XVII asrlarda hind san'ati va

madaniyatj yangi taraqqiyot bosqichiga ko'tarildi. Keyinchalik markazlashgan bobuniylar davlatida yangi shaharlar (Agra, Fatexpur-Sikri) vujudga keldi. Mustahkam devorlar bilan o'ralgan masjid, maqbara, saroy va bog'lari bo'lgan katta qal'alar yaratildi. Bu davrda hind o'rta asr me'morligi o'zining so'nggi taraqqiyot bosqichini boshidan kechirdi.

Tojmahal masjid-maqbarasi

Boburning nabirasi bo'lgan Akbar hukmronlik qilgan davrda (1556–1605) qurilish yanada rivojlandi. U Agra shahri qurilishiga, ayniqsa, katta e'tibor berdi. Zamondoshlarining fikriga ko'ra, bu shahar o'sha davrda dunyodagi eng go'zal shaharlardan biri bo'lgan. XVII asr me'morligida serhashamlilikka intilish kuchaydi, oq marmar quruvchilarning sevimli materiali bo'lib qoldi.

Shohjahonning buyrug'i bilan uning marhuma rafiqasi xotirasiga qurilgan Agradagi Tojmahal masjid-maqbarasi (1632–1650) oq marmardan qurilgan muhim yodgorlik, hind san'atining nodir durdonasi hisoblanadi. Bu binoni qurishda Hindiston, Turkiya, Eron, O'rta Osiyo va Afg'oniston ustalari qatnashgan. Keng va ko'rkam gumbaz uning atrofiga qurilgan to'rt minora Tojmahalgaga tugallik va ko'rkamlilik baxsh etadi. Uni yengil, go'yo yuqoriga fazoga intilayotgandek qilib ko'rsatishga xizmat qiladi. Binodagi ark va ustunlar bu yengillikni yanada oshiradi. Tojmahalning aksi uning qarshisidagi hovuz suvida tovlanib, butun ansambl jozibasini yanada kuchaytiradi. Dehlida Shohjahon davrida qurilgan Jome masjidi ham oq marmardan ishlangan, minoralari esa qizil marmar bilan pardozlangan. Grajdan me'morligi ichida Dehlidagi "Qizil Fort" qo'rg'oni mashhurdir.

G'orga ishlangan ibodatxonalarning kamayishi va to'xtashi monumental devoriy rassomlik san'atining ham unutilishiga sabab bo'ldi. Endilikda o'rta asr hind san'atida rassomlik san'ati kitoblarga miniaturalar ishlashda namoyon bo'ldi. Dastlabki hind miniatura san'ati diniy kitoblarga ishlangan illustratsiyalar shaklida ko'rindi.

Ilk o'rta asr hind miniatyura san'ati namunalari Gujeratada saqlanib qolgan. Gujerata maktabi (XIII–XV asrlar) miniaturalarida vogelikni

shartli va yassi, yorqin bo'yoqlarda ishlash tendensiyasi seziladi. Uning o'ziga xos tomoni odam tasvirini ishlashda ham ko'rinadi. Gujerata maktabi rassomlari tomonidan odam tasviri ko'p holda yon tomondan, ko'z esa old tomonga qaratilib ishlanadi.

Miniatura san'ati taraqqiyotining yangi bosqichi boburiylar davri bilan bog'liq. Ko'pgina O'rta Sharq miniaturachilari Hindistonga keltirildi, taklif qilindi. Bular ichida Samarqand, Tabrizdan kelgan miniaturachilar o'z ijodlari bilan hind miniatura san'atining ravnaqiga katta ta'sir o'tkazdilar. Boburiylar davri miniatura san'atining dastlabki davri bevosita O'rta Sharq miniatura san'ati ta'sirida shakllangan bo'lsa ham, lekin uning o'ziga xos tomonlari mavjudligini inkor etib bo'lmaydi. Bu xususiyat hind miniaturachilarining tasvirida fazoviy kenglikni ko'rsatish, borliqni hajmli qilib tasvirlashga intilishlari seziladi.

Bu davr miniatura maktabining xarakterli tomonlari, ayniqsa, Akbarshoh hayotini aks ettiruvchi suratlarda yaqqol ko'rinadi. Boburiylar davri miniatura san'atidan asta-sekin portret san'ati keng yoyila boshlagani ham shu davr rassomlik san'ati realistik tendensiyalarining kengayib borayotganligidan, Yevropa realistik san'ati ta'siri kuchayib borayotganligidan dalolat beradi. Bu xususiyat Hind miniatura san'atining keyingi bosqichi Jahongir podsholik qilgan davrda (1605—1627) yanada rivojlandi, portret san'ati esa yanada kamol topdi. Shu davrdan boshlab, hayotiy-maishiy janrda, ishq-muhabbat mavzusida ko'pgina suratlar ishlandi.

Tabiat, turli qush, hasharot va hayvonlar tasviri rassomlarni o'ziga jalb etdi. O'rta asr amaliy-dekorativ san'atining boyligi zargarlik, yog'och, suyak o'ymakorligi borasidagi ajoyib namunalar hind xalqining yuksak did va boy fantaziyasidan dalolat beradi.

O'rta asr hind san'ati, deyarli ming yildan ortiq vaqt davom etdi. Shu davrda yaratilgan san'at yodgorliklarining nodir namunalari insoniyat tafakkuri va aql-zakovatiga, did-farosatiga o'rnatilgan haykaldir.

Xitoy san'ati

O'rta asr san'ati taraqqiyotining dastlabki bosqichi ilk feodalizm davriga to'g'ri keladi. IV—VI asrlarni o'z ichiga olgan bu davrda Xitoyda san'at va madaniyati dastlabki yuksaklikka erishdi. IV asrdan boshlab, buddizmning Xitoyga kirib kelishi ham, bevosita me'morlik va haykal-taroshlik san'ati turlarining kengayishi yangi janrlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi.

G'orlarga monastirlar ishlash, yog'ochdan hashamatli ibodatxonalar qurish, buddizm avliyolari va hojilarga atab qurilgan, o'z xarakteri va mazmuni jihatdan hind stupalariga o'xshash pagoda (ibodatxona)lar qurish

keng yoyila boshladi. Ilk feodalizm asrida devoriy rangtasvir va shoyiga rasm ishlash san'ati ham muhim o'rinni egalladi, ayniqsa, dunyoviy rassomlik san'ati boshqa san'atlarga nisbatan o'zining yetuklik davrini boshidan kechirdi. Kulolchilik san'atida ham katta yutuqlar qo'lga kiritildi. Turli ko'za va xumlar shakli badiiy bezatilishi jihatidan avvalgi davrlarga nisbatan nafislashib bordi va asta-sekin chinini (farfor) buyumlar yasashga o'tish jarayoni sezila boshladi.

Ajoyib daraxt. Ma Yuan.

Xitoy o'rta asr san'ati va madaniyatining eng gullagan davri rivojlangan feodalizm asri (XII–XIII asrlar)ga to'g'ri keladi. Bu davrga kelib, Xitoyda o'rta asrning eng katta davlatlari Tan (618–907) va Sun imperiyasi (960–1279) paydo bo'ldi. Bu davlatlar o'zga mamlakatlar bilan savdo va madaniy aloqani kuchaytirdilar. Shaharlar rivojlanib, savdosotiq, hunarmandchilik va madaniyat markazlariga aylandi. Bu davrga kelib, xitoyliklar jahon ahamiyatiga ega bo'lgan ixtirolar qildilar, ya'ni kompas, porox, gazeta kabilarni yaratdilar.

San'atdagi muhim o'zgarishlar bu davrda yangi tur va janrlarning yuzaga kelishidagina emas, balki eng muhimi, inson ma'naviy dunyosiga bo'lgan qiziqishning yuksakligida, uning gumanistik zaminida yaqqol seziladi.

Xitoy san'ati davrning umum taraqqiyot bosqichi bilan uzviy bog'liq bo'lib, juda katta yuksaklikka erishdi. Bu san'atlar o'z xarakteri jihatidan dunyoviy bo'lib, ular ichida dastgoh rassomlik esa yetakchi o'rinni egalladi.

XII–XIII asrlar xitoy me'morligi taraqqiyoti davrning umumiy sotsial-

Pagoda.

iqtisodiy shart-sharoiti bilan bog'liqdir. Tan imperiyasi vaqtida yaratilgan me'morlik yodgorliklari o'zining aniq garmoniyasi, tantanavor me'morlik shakllari, klassik soddaligi, vazmin, xotirjam ko'rinishi bilan xarakterlanadi.

Shahar qurilishi ham aniq planirovka-ga ega bo'lib, umumiy ko'rinishi jihatidan tevarak-atrofi zovur va qalin devorlar bilan o'ralgan qo'rgonni eslatadi. Shahar esa, qator kvartal (fani) larga ajratilib, ular devorlar bilan o'ralgan. «Berk shahar» deb nom olgan imperator saroyi ansambli ham minora va darvozasi bo'lgan pishiq devor bilan o'rab chiqilgan. Tan asrida qurilgan saroylar juda serhasham va go'zal bo'lgan.

Tan asrida pagodalar qurilishi ham keng yoyilib, ular g'isht va toshlardan qurilgan. Shunday pagodalardan mashhuri g'ishtdan qurilgan Dayanta pagodasidir. Bu pagoda 652-yilda qurila boshlagan, 704-yili esa 2 qavati qo'shimcha qurilgan. Pagodaning umumiy balandligi 60 m, tag asosi esa kvadrat shaklida bo'lib, uning tomonlari 25 m dan. U tepaga tomon torayib boradi. Pagoda yetti yarusga ajratilib, uning uch tomoni kichik stupa bilan tugallanadi.

Har bir yarus g'isht kamizlar bilan ajratilib, devor yuzasi plyastrlar bilan bo'lib chiqilgan. Yuqoriga qarab kichrayib boruvchi yetti darcha binoning ko'rinishini yanada monumental, mustahkam va yuqoriga iniluvchi qilib ko'rsatadi.

Sun davrida ham qator pagodalar qurildi. Ular endilikda faqat yog'och, g'isht yoki toshdangina emas, balki temirdan ham qurilib, ularning shakllari ham o'zgardi. Endilikda pagodalar ko'proq olti, sakkiz qirrali qilib qurila boshlandi. Bundan tashqari, mayda detallarga e'tibor berish, haykal, naqsh va relyeflar bilan bezatishga e'tibor ortdi. Ular endilikda me'morlik kompozitsiyasidan ko'ra, ko'proq haykaltaroshlik yodgorligiga o'xshab bordi. Tan asri pagodalariga xos vazminlik, soddalik va ulug'vorlik yo'qola bordi.

Tan va Sun asri yutuqlari, ayniqsa, rassomlik san'atida kamolotga erishdi. Unda insonning tabiat go'zalligiga bo'lgan cheksiz muhabbat o'z ifodasini topdi. Bu davrda maishiy janrda shahar hayotiga bag'ishlangan

*Ajdaho rasmi
ishlangan chinni idish.
XVI asr oxiri — XVII
asr boshlari. Parij.
Mishon kolleksiyasi.*

rassomlik asarlari yuzaga keldi. Xitoy san'atida «Gul va qushlar» janri ham muhim o'rinni egallaydi. Parda, yelpig'ich va shunga o'xshash turmushda ishlatiladigan buyumlar yuzasiga qush, o'simliklar, hasharotlarning tasvirlari ishlandi. Tan asrida devoriy rassomlik san'ati ham muhim o'rinni egalladi. Budda monastirlari, saroylar devoriy suratlar bilan bezatildi. Dunxuan yaqinidagi g'orlarga ishlangan suratlar bu davr devoriy rassomligi to'g'risida tasavvur beradi. Bu suratlar diniy mavzularda ishlangan kompozitsiyalardan tashqari, oddiy hayotni tasvirlovchi maishiy janrdagi kompozitsiyalar ham keng uchraydi.

Tan asri rassomchiligining yutuqlari manzara janrida ham yaqqol namoyon bo'ldi. Bu

davrda ko'pgina manzarachi rassomlar yashab ijod etgan. Ularning asarlari ko'p hollarda bo'yiga o'ralgan materiallarga ishlangan. Kompozitsiya bunday bo'yiga ishlash dunyoning cheksiz va ulug'vor ekanini ko'rsatishga imkon bergan. Rassomlar asarlarida baland, serviqor tog' cho'qqilarini, sukunat ichiga cho'mgan o'rmon, g'orlarni tasvirlaydilar.

Ularning tantanavor, sirli ko'rinishlari kishilarni tabiat, hayot to'g'risida fikr yuritishga da'vat etadi. Manzara san'atining ravnaqi Sun asrida yangi tendensiyalar bilan boyidi, mazmunan yanada chuqurlashdi.

Sun davri manzarachi rassomlaridan biri Go Si (1020—1090) o'tmish manzara san'ati yutuqlarini chuqur o'zlashtirib, uning hayotiy mazmunini yanada chuqurlashtirdi. U o'z risolalarida voqelikning tasviri real bo'lishi kerakligini uqtirdi va tabiatni chuqur o'rganish asosida asar yaratishni talab qildi. Tabiat go'zalligi esa uning doimiy yangilanib borishida ekanligini ta'kidladi. Tabiat sirlarini chuqur o'rganish, o'tmish an'analarini yaxshi bilish asosidagina rassom o'z uslub va san'atini yaratishi mumkinligini ko'rsatdi.

Go Si «Kuz tuman» asarida chiziqlar ritmi va havo perspektivasi imkoniyatlaridan foydalanib, tuman ichra cho'kkan cheksiz va ulug'vor tabiat obrazini yaratadi.

Go Si qora bo'yoq — tush imkoniyatlaridan o'rinli foydalanadi. Birinchi planining to'q bo'yoqlarda aniq qilib ishlanishi (daraxt va kulbalar), orqa planning yengil belgilab chiqilishi tabiat cheksizligi va ulug'vorligini ko'rsatishga xizmat qiladi. Ijodkor tomonidan his etilgan kuz fasliga xos munglilik va sukunat, tuman paytidagi biroz nam havo tasvirida ifodali aks ettirilgan.

Sun asrining mashhur rassomlaridan biri Ma Yuan (1190–1224) bo'lib, u juda ko'p manzara asarlarining muallifidir. Ma Yuan manzaralari sodda, hayajonli. U o'z asarlarida sanoqli obraz, predmetlardan foydalanadi. Lekin chiziq va shakllarining emotsional imkoniyatidan unumli foydalanish hisobiga, o'z asarlarining tug'al va ta'sirchan bo'lishiga erishadi. Asarlari esa mungli va xavotirlanish kayfiyati bilan sug'orilgan. «Qishki ko'ldagi baliqchi» asari Ma Yuan ijodiga xos tomonlarni namoyon qiladi.

Rassom qayiqdagi tanho baliqchini tasvirlaydi. Ko'lining qirg'oqlari ko'rinmaydi. Ular yengil tuman ichida yo'qolgan. Faqat baliqchi silueti shu suv to'lqinlarida tebranadi, atrofini o'rab olgan chiziqlar shu harakatni namoyon qiladi va kompozitsiya dinamikasini oshiradi.

Ma Yuan zamondoshi Sya Guy (1190–1225) traditsion manzara san'ati an'alarini davom ettirib, uni yanada chuqurlashtirdi. Inson va tabiat orasidagi bog'liqlikni Ma Yuanga nisbatan aktivroq ko'rsatishga harakat qildi. Insonning tabiat bilan kurashiga bag'ishlangan kompozitsiyalarni ishladi. Sun asrida maishiy janr ham rivojlandi. Shahar hayotiga bag'ishlangan lavhalar — xalq sayllari, zodagonlar hayotidan olingan sujetlarda ko'plab asarlar yaratildi. «Gullar va qushlar» janri ham Sun asrida o'zining gullagan davrini kechirdi.

Mo'gul bosqinchilari Xitoyga bostirib kirib, uning madaniy hayotiga qattiq zarba berdi. Lekin mo'g'ullarga qarshi bo'lgan norozilik XIV asrining 40-yillarida monax Gju Yuan Chjan rahbarligidagi xalq qo'zg'olonida o'z aksini topdi va mo'g'ullar uzil-kesil Xitoydan ulotqirib tashlandi. San'at va madaniyat yana o'zining ravnaq yo'liga qadam qo'ydi.

XII–XIII asrlar san'atiga xos yuksaklik davri kishilarning orzusiga aylanib qoldi. Rassomlar ijodida individual xususiyatlar yo'qola boshladi. O'tmish an'alariga taqlid qilish, ko'chirish ijodda passivlikni keltirib chiqardi. Lekin mo'g'ullar istibdodi tugagach, me'morlikda bir-muncha jonlanish sezildi. Ajoyib saroy va ibodatxonalar yuzaga keldi. Yangi shaharlar barpo bo'ldi. O'tmish xitoy me'morlik an'analari yangi davr mazmuni bilan boyidi.

Pekindagi «Berk shahar» deb nom olgan imperator saroyi xitoy me'morlik san'atining muhim nodir yodgorligi hisoblanadi. Qator me'morlik komplekslaridan tashkil topgan bu saroy katta maydonni egalagan. Zinalar, yo'llar, suhbat qurish uchun mo'ljallab qurilgan shiyponlar maysa va daraxtlarga boy tabiat qo'ynida uning ajralmas qismiga aylangan. Binolar o'yma va rang naqshlari bilan bezatilgan. Pekin ibodatxonalari ham katta komplekslardan iborat bo'lgan.

Ko'mish marosimi bilan bog'liq bo'lgan me'morlik kompleksi ichida Min sulolasi (1368–1644) maqbaralari majmuyi alohida o'rinni egalaydi. Ibodatxona, minora, yer osti uy va saroylari ko'mish marosimi bilan bog'liq bo'lgan me'morlik kompleksini tashkil etadi. Unga boradi-

gan yo'l chekkasini esa hayvon va odamlarning haykallari qatori chegaralaydi.

Me'morlikda jimjimadorlik va serhashamlikka intilishning ortishi avvalgi davr xitoy me'morligiga xos sipolik, soddalik va ulug'vorlikning yo'qolib borishiga olib keldi. Qurilgan binolarda bezakka e'tibor berish uning emotional kuchini so'ndira boshladi. XIX asrda xitoyda o'rta asr me'morligining so'nggi namunalari yuzaga keldi. O'rta asr Xitoy amaliy san'ati ham mashhurdir. Chinni buyumlar, tosh, yog'och va suyak o'ymakorligi borasidagi bu davr yutuqlari qaytarilmasdir.

Inkrustatsiya uslubida ishlangan mebel, kashtachilik va to'qimachilik san'ati namunalari tashqi bozorlarda yuksak qadrlandi.

Xitoy san'ati Sharqdagi ko'p xalqlar va elatlar san'ati va madaniyati bilan yaqin aloqada bo'ldi, ulardan ta'sirlandi. Shu bilan birga, ularga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Qadimiy boy an'anaga ega bo'lgan xitoy san'ati o'ziga nisbatan yangi shakllanayotgan davlatlar san'atining shakllanishida muhim rol o'ynadi. Yaponiya, Koreya, Janubi-Sharqiy Osiyo mam-lakatlari san'atkorlari qadimiy Xitoy san'ati an'alaridan ozuqa oldi.

YAPONIYA SAN'ATI

Yapon san'ati irmoqlari eramizdan avvalgi 5—4 minginchi yilliklarga borib taqaladi. Feodal mu-nosabatlar esa IV asrlardan boshlab, kurtak ota bordi. Deyarli ming yildan ortiq davr mobaynida hukm sur-gan o'rta asrlarda yapon xal-qi o'zining eng nodir yod-gorliklarini yaratib, jahon san'ati xazinasini boyitdi.

Ise ibodatxonasi

Yaponiyada feodal mu-nosabatlar shakllanishining ilk bosqichida, asosan, sinto dini hukmron edi. Sintoizm qadimgi yapon diniy-mifologik konsepsiyasi bo'lib, uning tub mohiyatini tabiat kuchlari va avlodlar shaxsiga sajda qilish tashkil etar edi. Feodalizmning dastlabki bosqichida (IV—VII asrlar) shu din bilan bog'liq bo'lgan

yog'ochdan yasalgan sintoizm ibodatxonalarining shakllari yuzaga kelgan. Bu ibodatxonalar, so'zsiz, qadimiy xalq me'morligi asosida yaratilgan edi. Sintoizm ibodatxonalarining xarakteri va tuzilishi to'g'risida keyingi davrlarda qurilgan va rekonstruksiya qilingan Ise ibodatxonasi tasavvur beradi. Odatga ko'ra, Ise ibodatxonasi har 20 yilda qayta qurilgan va har safar uning aynan shakli, o'lchami va xarakteri saqlab qolingan. Ise ansambli bir qator yog'ochdan qurilgan binolardan iborat bo'lib, uning markazida asosiy ibodatxona mavjud. Ibodatxona

Quruq bog' ko'rinishi.

to'rtburchak shaklida bo'lib, yerdan ustunlar yordamida ko'tarilgan, badiiy bezatilish jihatidan esa sodda va jiddiy.

Ibodatxona uchun tanlangan sariq rangdagi yapon kiparis daraxti-ning yog'ochi esa uning ko'rkam bo'lishini ta'minlagan. VI asrdan boshlab, Yaponiyada budda dini tarqala boshladi va tezda keng tarqalib, sintoizm bilan aralashib ketdi. Bu o'zgarishlar bevosita san'at va madaniyatda ham o'z ifodasini topdi. Chekkadan kelgan ta'sir bevosita mahalliy an'analar bilan qo'shilib, yangi original san'atning yaratilishiga sabab bo'ldi. Yaponiyaga buddizmning yoyilishi uning Koreya va ayniqsa, Xitoy bilan yaqin aloqada bo'lishiga olib keldi. Yaponiyaning birinchi poytaxti Nara (VIII asr boshlarida shahar qurilishi tugallangan) shahrida qurilgan dastlabki monastir va buddizm bilan bog'liq bo'lgan ko'pgina binolar, bevosita Xitoy me'morlik san'atini takrorlaydi. Shunga qaramasdan, bularda yapon san'atiga xos xislatlar ham seziladi. Ilk buddizm ibodatxona ansamblidan dastlabki Xorudzi ibodatxonasidir. Bino tosh asos ustiga qurilgan bo'lib, devorlari qizil lak bilan bo'yalgan, tomining chekka tomonlari biroz qayrilgan. Bu ansambl o'z prototiplaridan dastlab planirovkasining erkinligi, masshtabining ixchamligi va jiddiyligi bilan xarakterlanadi.

Yapon san'atining dastlabki rivojlangan davri Xeyan feodal davlatining tashkil topishi 794—1192-yillariga to'g'ri keladi. Saroy va ibodatxona

qurilishi bu davrda birmuncha intensiv bo'ldi. Bu qurilgan binolar ulug'vor, ko'rkam va shodiyona ko'rinishga ega. Ayniqsa, imperator saroyining sodda, lekin yuksak did bilan bezatilishi, uning tevarak-atrof va tabiat bilan uyg'unligi butun ansamblning nafosatini, go'zalligini oshiradi.

XII asr so'ngidan boshlab, Yaponiya feodal munosabatlarining rivojlangan davriga qadam qo'ydi. Endilikda avvalgi tantanavor binolar o'rniga, sodda, intim xarakterdagi binolar yuzaga keldi, devorlarda tokchalar paydo bo'ldi, kitob javonlari devor sathi ko'rinishini o'zgartirdi. Shahardan tashqarida saroy, rezidensiya va ibodatxonalar ko'plab qurildi. Yapon san'atining o'ziga xos tomonlaridan yana biri park – bog'larni bezash va tashkil etishda ko'rinadi. Yapon park – bog'lari tabiat ko'rinishini qaytaradi. Suniy ravishda sharsara, ariq, ko'l, orol, tepaliklar barpo etilar edi. Shuningdek, muqaddas tabiat burchaklari, kichik hajmdagi bog'lar ham yaratilar edi. «Quruq bog'»lar faqat yirik va mayda toshlardan tashkil topgan bo'lib, ular ko'p orollarga ega bo'lgan cheksiz okeanning ramzi vazifasini o'tashi lozim edi.

XVI–XVIII asrlarda saroylarda park-bog' ansambllari yaratildi. Ular erkin, assimetrik planda qurilgan. Shunday saroy park-bog' ansambli ichida eng mashhuri Kiotodagi Kasura ansamblidir.

XVII asr feodal me'morligi rivojining so'nggi bosqichi nihoyatda jimjimador ibodatxonalar qurilishi bilan xarakterlanadi. Bu o'rinda, so'zsiz, Pikkodagi ansambl diqqatga sazovordir.

Yapon plastikasining ravnaqi, bevosita bu yerlarda buddizmning yoyilishi bilan bogliqdir. Bungacha esa ko'mish marosimi bilan bog'liq bo'lgan mayda plastika mavjud bo'lgan. Buddizm bilan bog'liq dastlabki haykallar Xorudzi ibodatxonasi uchun yaratilgan edi. Buddaning taxtda o'tirgan holda odamlarni tinchlantirayotgan, ularga xotirjamlik baxsh etayotgandek qilib, bronzadan ishlangan tasviri juda jonli chiqqan. Geometrik chiziqlarning sodda va jiddiyligi, kompozitsiyasining frontal holda yechilishi va proporsiyalarning biroz uzaytirib olinishi asarning o'ziga xos tomonini belgilashda muhim o'rinni egallaydi.

VIII asrdan boshlab, obrazning individual xislatlarini ochib ko'rsatishga intilish ortdi. Biroz keyinroq esa (IX–X asrlar) ko'p qirrali va ko'p qiyofali xudolar obrazi yuzaga keldi. Imo-ishora, harakat haykaltarosh uchun muhim ifoda vositasi bo'la bordi. Obrazning individual xislatlarining ochishga intilish esa portret janrining rivojlanishiga hissa qo'shdi. Yaponiya feodalizmning rivojlangan davrini boshidan kechirayotgan davrda haykaltaroshlikda yana o'zgarishlar sezila boshladi. Buddizm bilan bog'liq murakkab marosimlarning kamayib borishi, ibodatxonalarda Budda haykalining kamayishiga sabab bo'la boshladi. Uning o'rniga taniqli shaxslarga – monax va avliyolarga, yirik siyosiy arboblarga atab haykallar ishlash keng o'rinni egallay boshladi. Buddizm bilan bog'liq

To'lg'in. K. Xokusay.

bo'lgan dastlabki rassomlik namunalari Xorudzi ibodatxonasi devorlariga ishlangan suratlar bo'lib, ularda Budda hayoti bilan borliq bo'lgan voqealar tasvirlangan. Bu suratlar birmuncha dekorativ, kompozitsiyasi ritmik, obrazlari umumlashma tarzda yechilgan. Yapon rassomchiligi maktabi «yamatoe» ning shakllanishi X asrlarga to'g'ri keladi (yamatoe aynan «yapon rassomchiligi» ma'nosini bildiradi). Yamatoe rassomlari yil fasllari manzarasi, hayotiy lavhalar, adabiyotlarga illustratsiyalar chizdilar. Pardalar uchun rasmlar ishladilar, uy devorlarini bezadilar. XIII–XIV asrlarda hayotiy lavhalar tasvirini ishlash, tasvirlanuvchining individual xarakterini ochishga intilish ortdi va portret san'ati rivojlandi. Rassom Fudzivara Takanobu (1142–1205) chizgan «Kamakura hokimi Minamoto Yoritoma portreti» mashhurdir. Minamoto Yoritomaning yasanib, savlat to'kib o'tirgan payti tasvirlangan. Uning qarashlari jiddiy va teran. Yaponiya san'atida manzara janriga qiziqish ham kuchli bo'ldi. Bu xususiyat, ayniqsa, XV asrdan keyin keng yoyildi. Odatda, tush bilan monoxron manzaralar ishlash tendensiyasi ko'pgina rassomlarni o'ziga tortdi. Manzaralar ko'pincha gorizontal va vertikal shoyilarga ishlangan. Devorlarga, yig'iladigan parda va yelpig'ichlarga ham tabiat ko'rinishini ishlash yapon san'atiga xos xususiyatdir. Devoriy suratlariga ko'p holda to'q ko'k yoki oltin fon olinib, ular ustidan yorqin dekorativ bo'yoqlarda surat ishlash yapon interyerlarining o'ziga xos tomonlarini belgilashda muhim o'rinni egalladi. XVII asrda demokratik Ukiyoe maktabi shakllandi (Ukiyoe — «kundalik hayot san'ati» demak). Oddiy xalq

esa, bu san'atning bosh qahramoni bo'lib qoldi. Ko'pgina yetuk yapon rassomlari o'zlarining gravyuralarida (asosan, ksilografiyada) kundalik hayot qahramonlarining mehnati, xatti-harakati, go'zalligini kuyladilar. Inson his-tuyg'ularini yoritishga intildilar. Kitagava Utamaroning (1753–1806) ayollar portreti, feodalizm asrining so'nggi vakillaridan bo'lgan Katsusika Xokusayning (1760–1849) ajoyib manzaralari yapon demokratik san'atini yanada boyitdi, emotsional tomonining ortishiga xizmat qildi.

Yaponiya amaliy-dekorativ san'ati taraqqiyoti mamlakatning badiiy madaniyati taraqqiyoti bilan birga rivojlandi. Kulolchilik san'atida yapon ustalari ajoyib namunalar yaratdilar. Metall buyumlar yasash san'ati borasida ham katta yutuqlar qo'lga kiritildi. So'nggi feodalizm asrida shahar madaniyatining yuksalishi bilan amaliy san'at yanada rivojlandi. Chinni va shoyiga gul ishlash borasidagi yutuqlar ham yapon san'ati mavqeyining yanada ortishiga xizmat qildi.

JANUBIY-SHARQIY OSIYO SAN'ATI

Janubi-Sharqiy Osiyoda yashovchi xalq va elatlar ham o'ziga xos san'at yaratib qoldirdi. Bizgacha saqlanib qolgan madaniy-badiiy yodgorliklar shu yerdagi xalqlarning boy o'tmishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Bu davlatlar Hindiston, Eron, Uzoq Sharq mamlakatlari bilan yaqin aloqada bo'lib, ular san'atidan ilhom oldilar, shu bilan birga, ularning san'ati va madaniyati xarakteriga ham o'z ta'sirlarini o'tkazdilar.

Janubiy-Sharqiy Osiyo xalqlari san'ati va madaniyatida dastlabki davrlarda Hindistonning ta'siri sezilarli bo'ldi. Hind badiiy prinsiplari bu yerda o'zining yangi hayotini boshladi. Bu prinsiplar Janubiy-Markaziy Osiyodagi mamlakatlarning xarakteri, tarixiy taraqqiyot jarayoni bilan bog'liq holda rivojlandi, o'ziga xos ko'rinish va mazmun kasb etdi. Nihoyat o'z prototipidan butunlay farqlanadigan milliy, o'ziga xos fazilat kashf etgan san'at namunalari yuzaga keldi. Bu xususiyat VI–VIII asrlar Indoneziya, Kampuchiya, Vyetnam, Birma san'atida yaqqol sezila boshladi.

Janubi-Sharqiy Osiyo sotsial tarixining muhim tomonlaridan biri, quldorlik formatsiyasining bu yerlarda rivojlanmaganligidadir. Feodal munosabatlarning shakllanishi so'nggi ibtidoiy tuzumning yemirilishi bilan bir vaqtda sodir bo'ldi.

Bu so'zsiz, o'rta asr madaniyati xarakterida o'z ifodasini topdi, Janubi-Sharqiy Osiyodagi mamlakatlar san'ati dastlabki bosqichida yog'och me'morchiligi yetakchi o'rinni egalladi. Bu binolarni qurish prinsiplari qadimgi davr an'analari tayanadi. Toshdan qurilgan dastlabki me'morlik yodgorliklari VI–VII asrlarga to'g'ri keladi va ular yog'och me'morligi

prototipini qaytaradi. Bu binolar o'z xarakteri jihatidan Hindistondagi qoyaga ishlangan ibodatxonalarga yaqinlashib ketadi. Keyinchalik bu mamlakatlarda minorasimon ibodatxonalarning turli variantlari keng o'rinni egallay boshladi. Indoneziyadagi Borobudur, Kambodjadagi Angkor Vat va Bayon me'morlik ansambli jahon me'morigining qaytarilmas, tengi yo'q yodgorligi hisoblanadi. Bu ansambllarda katta mashtabdagi me'morlik kompleksining planirovkasi ijobiy hal etilgan. Janubi-sharqiy Osiyo tasviriy san'ati, ayniqsa, haykaltaroshligi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. VII–VIII asrlarda Indoneziya va Kambodjada yaratilgan haykaltaroshlik asarlari bevosita hind haykaltaroshligi bilan tenglashadi. Bu yerlarda me'morlik va haykaltaroshlik san'ati sintezi sodda, aniq va organik hal etilgan.

XIII–XIV asrlar Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlarining eng gurkiragan davridir. Bu davrda o'ziga xos nodir yodgorliklar yaratildi. Keyinchalik bu topilgan uslub va prinsiplar qaytarila boshladi. Ba'zi mamlakatlarda esa xitoy san'ati ta'siri katta bo'lgan.

UCHINCHI BO'LIM.

XX asr xorijiy sharq san'ati

XIX asrning o'rtalaridan Sharq mamlakatlarida mustamlakachilikka qarshi kurash kuchaydi, milliy ozodlik harakati boshlandi. Milliy burjuaziya safi kengayib, ziyolilar safi ko'paydi. Ular xorij mamlakatlari bilan yaqindan tanisha boshladilar. Milliy va iqtisodiy jonlanish xalqlar orasidagi aloqalarni kuchaytirdi. Yevropaning Sharqqa Sharq mamlakatlarning G'arbga bo'lgan qiziqishining kuchayishi madaniy aloqalar, yangi pog'onaga ko'tardi. Sharq mamlakatlarida ham badiiy maktablar ochila boshladi, muzeylar tashkil topdi, turli ko'rgazmalarga mahalliy san'atkorlarning ishlari namoyish etilishi san'at va madaniyatda yangi jarayonlarga yo'l ochdi. Yangi tashkil topgan badiiy maktab va akademiyalarda dars berish uchun chet eldan, asosan, Yevropadan o'qituvchilar taklif qilindi. Mahalliy yoshlarning bir qismi esa Yevropadagi ko'zga ko'ringan badiiy maktablarga o'qishga jo'nab ketdilar, rassomlar ustaxonasida bo'ldilar. Bu harakatlar natijasida mahalliy rassom, haykaltarosh va me'morlar g'arbiy Yevropa san'ati an'analari, ishlash uslub va priyomlariga tayanib, mahalliy san'at an'alarini hisobga olgan holda yangi davr san'atining yaratishga intildilar. Ilg'or san'atkorlar jonajon tabiat, xalq hayoti, uning inqilobiy faoliyatiga bag'ishlab asarlar yaratdilar. Sharq mamlakatlari san'ati taraqqiyotining yangi bosqichiga qadam qo'ya boshladi.

1. Misr Arab Respublikasi san'ati

XIX asr oxiri — XX asr boshlarida Misr Arab Respublikasi san'ati rivojlanishida boshqa Sharq mamlakatlarida bo'lgani singari yangi jarayonlar sodir bo'la boshladi. Sharqda G'arb san'ati an'analari asosida yangi yo'nalishlar shakllandi. Mahmud Muxtor, Gamal as Sagini, Ahmad Usmon kabi haykaltarosh, Taixa Xalim, Muhammad Ovays, Muhammad Nagi, Mahmud Sayid, Ahmad Sabri va boshqa qator rangtasvirchilar jahon realistik an'alarini milliy san'at uslublari bilan uyg'unlashtirishga intilib asarlar yarata boshladilar. 1908-yili Qohirada Nafis san'at maktabi tashkil etildi. Keyinroq esa shu maktab Badiiy institutga aylantirildi. Maktab milliy rassomlar tayyorlashda roli katta bo'ldi. Ko'pgina san'atkorlar shu maktabda yetishib chiqdilar.

Mahmud Muxtor. Misr Arab Respublikasining yangi realistik haykaltaroshligining asoschisi, milliy san'at maktabining taniqli vakili Mahmud Muxtor (1896–1934) monumental va janrli haykaltaroshlikda samarali mehnat qilgan ijodkorlardan. M. Muxtor Qohirada badiiy institutni tugatdi (1908), so'ng Yevropada, asosan, Fransiya va Italiyada

Misrning uy'oni. M. Muxtor.

malakasini oshirdi, ayniqsa, fransuz realistik san'ati uni o'ziga maftun qildi. Roden ijodi bilan yaqindan tanishdi. Asarlarida Misr xalqi, uning ma'naviy dunyosi, ozodlikka intilishini aks ettirdi. U qadimgi misr san'ati an'analari yangi davr san'atini ustalik bilan uyg'unlashtira oldi. Qohira universiteti oldidagi o'rnatilgan «Misrning uyg'onishi» haykali (1928) mamlakatda sodir bo'layotgan o'zgarishlar, Misr xalqining ozodlik va ma'rifatga intilishi ramziy obrazda paranjisini olib tashlayotgan ayol va sfinks haykali orqali hal etadi.

Mahmud Muxtor asarlari ta'sirchan, nafis, tugallangan, ko'rinish jihatidan monumental va ulug'vordir. U janrli haykaltaroshlik borasida ham samarali

mehnat qildi. Uning hajm jihatidan katta bo'lmagan «Qishloq oqsogolining hayoti», «Suvga», «Qurollar», «Qishloq qorovuli» kabi kompozitsiyalari o'ziga xos va hayotiy. M. Muxtorning «Konstitutsiya», «Adolat» kabi bo'rtma tasvirlari siyosiy arab Saad Zaglulu yodgorligi postamentiga ishlangan (1930). Bu bo'rtma tasvirlar qadimgi Misr relyefi san'ati an'alarini davom ettirdi. Yuzni, yon tomondan, gavdani old tomondan ishlanishi ham asarga alohida milliy ruh baxsh etadi.

Haykaltaroshning «Ishda», «Nil kelini» (1972) va b. asarlari ham an'analarga sodiq holda ishlangan. M. Muxtor portret san'atidagi asarlari haqqoniy bo'lib, bo'rttirish, bezak berishdan xoli ishlanadi. Har bir tasvirlanuvchi ichki ma'naviy dunyosi to'liq ochilishiga e'tibor beradi. Individual xislatlarini ochib berishga harakat qiladi. Saad Zaglulu portreti (1928, bronza), Shayx portreti (1927) shunday asarlardan.

Haykaltarosh qator realistik janrli kompozitsiyalar ustida ham ishladi, ularda hayotiy voqealar o'z aksini topdi: «Ko'za ko'targan qiz»,

«Ertak bilan uchrashuv» va boshqalar. M. Muxtor yirik haykaltarosh, uning ijodi keyingi Misr san'ati rivojida muhim o'rinni egalladi. Uning asarlari Misrning yirik muzeylaridan o'rin egallagan. Qohirada esa uning memorial muzeyi ham mavjud. Bu muzey 1952-yili tashkil etilgan.

Misr Arab Respublikasi san'atida haykaltaroshlik birmuncha yaxshi rivojlangan. Qator haykaltaroshlar muhim voqea va shaxslarga atab yetuk asarlar yaratganlar. Gamal as Sagini shunday ijodkorlardan. U bo'rtma tasvir va mahobatli san'atda asarlar yaratib tanilgan. Gamal Abdel Nosir mahobatli haykali, «Cho'pon», «Onalik» kabi asarlar muallifi. Sagini bo'rtma tasvir san'atida samarali mehnat qildi. U mis plastinkalarida yoki yog'ochda asarlar yaratishini xush ko'radi. Uning «Nil» (1951), «Osmon va yer» (1952), «Urush va tinchlik» (1958) kabi asarlari shu yo'sinda ishlagan.

Haykaltaroshning ilk asari hikoyanavis bo'lib, ramziy siymo va detallardan asar g'oyasini yechishda keng foydalandi. Uning «Kun» deb nomlangan kompozitsiyasi chap tomonida yirik planda tasvirlangan relyefida uyqudan uyg'onib, quchog'ini ochib, yangi kunni qarshilayotgan ramziy siymoni yaratdi. Bu yangi Misrning uyg'onayotgan ramzi sifatida tasvirlanadi. Uning orqa tomonida quyosh gardishi o'z nurlarini taratayotgan, turli yoshdagi odamlar, hayvon, daraxt ko'rinishlari yangi hayot mazmunini yanada to'ldirgandek. Relyefdagi odamlar tasviri, turli ramz va yozuvlar umumkompozitsiya dekorativligini oshirib, naqqosh asariga o'xshab ketadi.

Haykaltarosh Ahmad Usmon o'z asarlarida davmning muhim voqealarini aks ettirishga, uyg'onayotgan misr kishilarini, ayniqsa, ayollarning hayotida sodir bo'layotgan o'zgarishilarni iloji boricha haqqoniy ifodalashga intiladi. Uning «Sayr», «Qiz boshi» haykali shunday asarlaridandir.

Haykaltarosh Anvar Abdel Masul asarlari onalik mavzusiga bag'ishlangan. Klassik misr haykaltaroshligining an'analariga tayangan o'z asarlarida plastik go'zallik va ifodalilikka erishgan. XX asr misr haykaltaroshligida portret san'ati ham keng rivoj topdi. Dia as Sakafu, Muhiddin Tohiriy, Abdul Qodir shu janrda samarali mehnat qildilar. Animal janr ham misr haykaltaroshligida o'z o'mini egalladi. Mahmud Muso portretdan tashqari animal janrda ham asarlar yaratdi.

XX asr Misr rassomchiligi o'z rivojida haykaltaroshlik singari jara-yonlarni bosib o'tdi. Milliy san'at an'analariga sodiq holda yangi davr san'ati yutuqlaridan bahramand bo'lishga intilish ko'pgina ijodkorlar ijodiga xos faoliyat bo'ldi. Yevropa badiiy maktablarida o'z ma'lumotlarini olgan yoki o'qigan Misr rassomlari akademik san'at va yangi avangard san'ati yo'nalishlarida ijod qildilar. Muhammad Nagi (1888–1956) misr realist rassomlaridan. Aleksandriyada tug'ilib, Florensiya va Parijda badiiy ta'lim oldi (1910–yillar). 1931–1932-yil Efiopiyada ishlagan. «Atelye» jamiyatining tashkilotchisi, Qohira badiiy instituti direktori (1937–yildan), Zamonaviy san'at muzeyi direktori (1939–yildan) bo'lib ishlagan. Misrda tug'ilib o'sgan bu san'atkor Fransiya, so'ngra Florensiya-

Bo'rtma tasvir. M. Muxtor.

Bo'rtma tasvir. M. Muxtor.

da tasviriyot asoslarini egallab, realistik rassom sifatida tanildi. Nagi mavzusi keng, xalq hayoti uning kundalik turmushi rassom ijodining bosh yo'nalishini belgilaydi. Rassom portret san'atida rasmiy portretlar muallifi sifatida ham keng jamoatchilikka tanilgan. Nagi manumetal dekorativ rangtasvirda ham asarlar yaratdi. Uning Aleksandriyadagi rasmiy binolarga ishlangan rasmlari o'zining yorqin koloriti, qalamtasvirming o'tkirligi bilan ajralib turadi.

«Uyg'onayotgan Misr» asarida bo'layotgan voqeaning cheksiz ulug'vorligi chuqur his ettirilganligidan dalolat beradi. 30-yillarda Nagi Aleksandriyadagi kasalxonalardan

Baliqchilar. Muhammad Ovays.

Hassib Issa. Sibizg'a sotuvchi.

Muhammad Oveys. Suhbat.

biriga katta devoriy rasm ishlab, Misr, uning o'tmishi va buguni haqida qiziqarli kompozitsiya yaratdi. 1937-yili esa Parijda Misr pavil'oni uchun Aleksandriya maktabi kompozitsiyasini ishlab olqishga sazovar bo'ldi.

Zamonaviy Misr rangtasviri asoschisi Mahmud Sayid ijodi (1897–1964) klassik yevropa san'ati an'analari asosida shakllandi. Posimpresionizm, fovizm ta'sirida bo'lgan bu rassom ranglarining yorqin olinishi bilan ko'zga tashlanadi. U har bir buyum va narsani shartli lokal ranglar bilan ishlab, reflekslar imkoniyatidan foydalandi. Shakllarni silliq va lokal rang bilan ishlaydi. Bular uning ishlariga xos teatr sahnasi asarlarini, aniqrog'i sun'iy teatr maketlarini eslatadi. Shu bilan birga rassomning shunday ishlash uslubi uning asarlariga o'ziga xos shoirona ruh kiritib, asarlarini boshqa san'atkorlarning ishlaridan ajratib olishga ko'maklashadi. Mahmud Sayid ijodiga xos xususiyatlar uning «Mersa Matrux shahri» asarida yaqqol ko'zga tashlanadi. Rassom mavzusi rang-barang («Kuz» (1929), «Ibodot portreti» va b.).

Ahmad Sabri (1886–1955). Qohirada, so'ng Parijda badiiy ta'lim oldi. U o'z ijodida psixologik portret yaratish yo'lida tinmay mehnat qildi. Yozuvchi Tavfiq al Hokim portretida (1973) ijodiga xos xususiyatlar yaqqol ko'rinadi. Asar koloriti yorqin kumushsimon sariqoltin jigar-rang portretning badiiy tomonini ochishda muhim rol o'ynaydi. Rassomning «Bosh kiyimli ayol», «Musiqachi» va b. asarlarida uning dasxatini ko'rish mumkin. 1952-yil qirol hukmdorligiga barham berildi. Ingliz mustamlakachilariga chek qo'yildi. Lekin respublika rivojiga hissa qo'shish, vatanparvarlik ruhi XX asr ikkinchi yarmi san'atining muhim tomoniga aylandi. Shu davrdan realistik san'at, uning publisistik ko'rinishlaridan

grafika va plakat san'ati keng rivoj topdi. Shu yillarda Vatanni himoyaga da'vat etuvchi plakatlar yaratildi. Masalan, Abdel, Nafs, Izzat plakatlari shunday ko'tarinki ruhda ishlangan. Rassomlar Muhsin Qadrovii, Sohib Amri milliy ozodlik harakatiga atab qator asarlar yaratdilar. Masalan, Muhsin Qadroviiyning «Oq kiyimdagi arab jangchilari», Sohib Amrining «Xalq Port Said himoyasiga» bag'ishlangan kompozitsiyalari ayni shu yillarda yaratilgan.

Ovays Muhammad rangtasvir borasida samarali ijod qilgan yirik ijodkorlardan. Qohirada rassomlik institutini tugatgan bu san'atkor mehnatkashlar hayotiga atab asarlar yaratgan. «Temir yo'l qurilishi» (1958), «Ustaxona» (1958), «Nay chaluvchilar», «Dehqon oilasi» (1950-yillar) va boshqa asarlar umumlashma shakllarda talqin etilgan.

XX asr misr san'atida amaliy bezak san'ati ham rivojlandi. Kandarlik, miskarlik, zargarlik, ayniqsa kulolchilik borasida ijodkorlar katta yutuqlarga erishdilar. Mashhur kulollar o'z asarlari bilan mamlakat tashqarisida ham tanila boshladilar. Shu o'rinda usta kulol Sayd as Sadr asarlari diqqatga loyiq. An'anviy kulolchilik san'atida mehnat qilib, unga yangi zamon ruhi bera olgan bu san'atkor asarlari o'zining ixcham shakl yechimi, faktura go'zalligi va texnologik yechimining nozikligi bilan yaxshi taassurot qoldirdi.

2. Mag'rib san'ati (Tunis, Marokko, Jazoir).

XX asrga kelib Tunis, Marokko, Jazoir yerlarida butun sharq mamlakatlarida bo'lgani singari badiiy ijodning yangi shakl va yo'nalishlari rivojlandi. Mag'rib me'morligi mahalliy va jahon me'morligi an'analari va ularning uyg'unlashivi jarayonlarini boshidan kechirib, yangi davr ruhini ifodalovchi zamonaviy binolarni dunyoga keltirdi. Bu binolar qurilishida mahalliy me'morlar bilan bir qatorda Yevropa me'morlari ishtirok etdilar.

Tasviriy san'at rivojlanishi boshqa Sharq davlatlaridagidek, realistik yevropa san'ati an'analari shakllandi. Rassomlar o'z asarlarida xalq turmush tarzi, odatlari, manzarasini aks ettirganlar. Jumladan, Tunis rangtasvir va grafika san'atida ijod qilgan rassomlar shu mavzuda qator asarlar yaratdilar. Rangtasvirchilar 3. Turki, D. Abdulaziz, grafik rassom A. Gurji ijodi Tunis san'ati jarayonlarini ko'rsatadi. Ular o'z asarlarida xalq hayotini aks ettirish bilan birga jamiyatdagi ziddiyatlarni ham ochib berishga harakat qiladi. Jumladan, A. Gurji asarlari kinoyali tarzda biroz hajviy kompozitsiya shakllarda jamiyatdagi notenglikni aks ettiradi. Uning «Uysiz va nonsiz oila» asari shunday asarlardan. 1950-yillardan boshlab Marokashda ham tasviriy san'at rivojlana boshladi. Mahalliy rassomlar xalq hayotiga bag'ishlangan asarlar yaratdilar. Ahmad Drissi, Hasan al Glaki va b. ijodi shu o'rinda diqqatga sazovor. Bu yillarda Jazoir tasviriy

Ozodlik yodgorligi. Javad Salim.

Qalamtasvir. Javad Salim.

san'ati ham tez rivojlana boshladi. Muhammad va Umar kabi rassomlar milliy mavzuda asarlar yaratdilar. Jazoir san'atkorlari safi Ikkinchi jahon urishidan keyin yanada kengaydi. Buzid, Benater, Kessus, Xadda kabi rassomlar shu davrdan badiiy hayotda faol ishtirok etdilar. Muhammad Issaxem birmuncha publisistik qalamsuratlar bilan matbuot sahifalarida ishtirok etib, xalqni ma'rifat va taraqqiyotga da'vat etishga intildi. Uning «Bizning onalarimiz va bolalarimiz bundan keyin och qolmasligi kerak», «Bu jajji kichkintoylarni yorqin erta kutadi» asarlari shular jumlasidan-dir. U kitoblarga ham illustratsiyalar ishlagan.

3. Suriya Arab Respublikasi san'ati

Suriyada 1930–40-yillarda milliy ozodlik harakatining ko'tarilishi bilan birga san'ati ham rivojlanib boradi. Avval Usmoniylar Turkiyasi, 1920–43-yillarda Fransiyaga qaram bo'lgan va nihoyat 1946-yildan boshlab mustaqillikka erishgan bu respublika san'ati XX asr sharq xalqlari hayotida sodir bo'layotgan jarayonlardan ortda qolmadi. Chet ellarda ta'lim olgan G'arbiy Yevropa san'atidan ta'sirlangan suriyalik haykaltarosh va rassomlar o'z ijodlarida G'arb san'atidagi deyarli hamma oqim va yo'nalishlarda ijod qildilar, impressionizm, syurrealizm, simvolizm ko'pgina ijodkorlar uchun asosiy yo'nalish bo'ldi. Milliy san'at an'analari, xalq san'ati va Sharq dekorativ san'ati ham suriyalik rassomlar asarlariga zamonaviy rassomlik rivojida muhim o'rinni egalladi. Ular xalq hayoti, uning ijodkorlik mehnati va ozodlik uchun olib borgan kurashini aks

ettirishda ko'proq realistik uslubga murojaat qiladilar. Taufik Tarik, Mishel Kyurshe, Mahmud Jalol va boshqa san'atkorlar shu yangi mustaqil Suriya davlati san'ati taraqqiyotiga o'z hissalarini qo'shdilar. Mahmud Jalol (1911–1976) Suriyaning taniqli rassomi, hozirgi zamon Suriya san'ati asoschilaridan biri, 1935–39-yillarda Rim Badiiy Akademiyasida tahsil ko'rib, Karrachi, Karavajollar ta'sirida asarlar yaratdi. O'z ijodida akademik yo'nalish tarafdori. Mahmud Jalol Suriyada tashkil etilgan «Andaluziya klubi» tashkilotchilaridan, Suriya rassomlari uyushmasi asoschisi. Ijodi xalq hayoti kundalik turmushini aks ettirishga qaratilgan. «Cho'pon» (1950), «Ko'zali ayol» (1953) va b. Mahmud Jalol haykaltaroshlikda dastgoh va mahobatli san'at asarlari muallifi: Ibn Rushdi haykali, «Partizanlar» va b. Suriya rassomlaridan yana biri Taufik Tarik (1875–1940) birinchilardan bo'lib moybo'yoq rangtasvirda ijod qila boshlagan. Ijodiy rang-barang, hayotiy va tarixiy mavzularda asarlar yaratgan. «Al ma'mun kengashi», «Xattidagi jang» va b. Damashqda uning me'morial muzeyi mavjud.

Mishel Kyurshe (1900–1973) suriya rangtasviri rassomchiligining asoschisi. Mishel Kyurshe Damashqda Badiiy Akademiyada dars bergan, shogirdlar tayyorlagan. Mavzusi xalq hayoti, uning ruhiy kechinmalarini ifodalashga qaratilgan «Qayg'u», «Arab chodirlari» kabi asarlari mavjud. Suriya badiiy hayotida Damashq muhim o'rinni egallaydi. Shu yerda dastlabki muzey 1919-yili tashkil topgan. 1936-yili u yangi binoga ko'chirilgan va kengaytirilgan, 1961-yili Damashq Davlat muzeyiga aylantirilgan. 1960-yili Badiiy rassomlik universiteti qoshida tashkil etilgan, keyinchalik u Badiiy Akademiya nomini olgan. Suriya san'atida manzara rassomchiligi keng rivojlangan ko'pgina rassomlar shu janrda salmoqli asarlar yaratdi. Shular ichida Nazim Jafariy (1918) alohida o'rin egallaydi. U Qohirada rassomlik asoslarini egallab qaytgan. Sharif Orifali ham Qohirada san'at asoslarini egallagan. U o'z asarlarida tabiat manzaralarini aks ettiradi.

4. Iroq san'ati

XX asr boshlarida Iroq me'morchiligi yangilandi va g'oyalar rivojlandi. Bag'dod, Masula Basra kabi shaharlar taraqqiy topa bordi. Qurilishda jahon me'morlik san'ati an'analari yangi davr san'atida o'z ifodasini topdi. 1939-yildan Bag'dodda tashkil etilgan nafis san'at instituti rassomlar tayyorladi. 1940–50-yillarda rassomlar ustaxonalar tashkil eta boshladi. Ular 1959-yili rassomlar assotsiatsiyasiga birlashdi. Haykaltaroshlik va grafika 1958-yil bo'lib o'tgan inqilobdan so'ng alohida o'rin egallab milliy ozodlik g'oyalarini o'zida ifoda etdi. Javad Salim (1919–1961) yirik rassom va haykaltarosh. Uning rassomlikka oid asarlarida formalistik san'at ta'siri kuchli, aksincha haykaltaroshlikda milliy san'at

Ozodlik yodgorligi parchasi.

an'analariga sodiq va realistik san'at an'analariga murojaat qiladi. Salimning 1958-yil 14-iyul inqilobiga bag'ishlangan kompozitsiyasi Bag'dod maydonida o'rnatilgan. Kompozitsiya katta bo'rta tarzda yechilgan. Uzunligi 50 m, eni 4 m bo'lgan bu asarda qadimiy Iroq, Mesopotamiya umumshartli shakllar talqinida ko'rinadi. Rassomlar ijodida maishiy mavzu yetakchi o'rinni egallaydi. Xalq turmush tarzi, urf-odatlar ular nazari-dan chekkada qolmagan. Janri portret keng o'rin egallaydi. XX asr san'ati uslubiy rang-barangligi ham Iroq san'atidan xoli emas. Iroq xalq amaliy bezak san'ati keng rivojlangan. Bu san'atda an'anaviy uslub zamon ruhi bilan boyitilgan. Zamonaviy Iroq san'ati XIX asr oxiri – XX asr bosh-laridan shakllana boshladi. Shu rivojda milliy rassomlar Abdel Qodir va Muhammad Solih Zaki xizmati katta. Ular zamonaviy Iroq san'atiga asos soldilar. Bu rassomlar Yevropa rassomlik san'ati an'analariga tay-anib ijod qildilar. Abdel Qodir turli mavzularda ijod qilgan bo'lsa ham portret san'atida ruhiy kechinmalarini ochib bera olgan asarlar yarata oldi. Zaki janri kompozitsiya va natyurmortlarda samarali ijod qildi. U yirik rassom va haykaltarosh.

5. Livan san'ati

Livan zamonaviy san'at rivojida Yevropa muhim o'rin egalladi. Li-van rassomlari Xobib Srur, Qaysar Jumayyol, Mustafa Farux va boshqa shu san'at rivojida yo'l boshladilar. Ular Yevropa realizimini milliy san'at uyg'unligida badiiy madaniyatni rivojlantirishga o'z hissalarini qo'shdilar. Badiiy maktab va muzeylar tashkil etishda ishtirok etdilar. Jumladan, Qaysar Jumayyol Livan Badiiy Akademiyasi tashkilotchilaridan bo'lib, realistik san'at rivojiga kuchli ta'sir o'tkazdi. Mustafa Farux (1906–1957) rangtasvirning portret va manzara janrida ijod qiladi. Rashid Vaxbi (1917) manzara va portret san'atining yirik vakili o'z obrazlari ruhiyatiga katta e'tibor beradi. Livan san'atida manzara janri ham ko'pгина rassomlar-ni sevimli yo'nalishi. Qaysar Jumayyol (1898–1958) yorqin, espesiya his hayotiga boy asarlar muallifi sifatida tanilgan. Umar Onsi (1901) akvarelchi rassom sifatida uslubiy jihatidan boy va rang-barang. Bu san'atda realistik yo'nalish bilan bir qatorda avangard realistik uslub yetakchi o'rin egallaydi. Haykaltarosh Yusuf al Xoayek (1883) va uning shogirdi, portretchi va mahobatli haykallar ustasi Xalim al Xojimni alo-hida ta'kidlash mumkin. Xoayek marmarda ayollarning ajoyib haykal-larini yaratdi. Unda Gogen ta'siri bilinadi. Haykaltarosh va grafik rassom Yozim Eroniy (1930) ham livan san'atida sezilarli o'rinni egallaydi. U o'z asarlarida tinchlikka da'vat etuvchi publisistik g'oyalarni ilgari sura-di.

6. Turkiya san'ati

XX asr oxirlaridan boshlab turkiya tasviriy san'atida ham sezilarli o'zgarishlar sodir bo'lib, san'atkorlar safi kengaya bordi. 1881-yili Davlat muzeyi, 1889-yil esa nafis san'at maktabining tashkil etilishi bu jarayonda muhim bo'ldi. Turk arxeologi, rassom va adabiyotchisi Hamidbey tomonidan tashkil etilgan bu san'at dargohlari turk milliy san'ati rivojida, uslub rang-barangligini belgilashda sezilarli ta'sir o'tkazdi. Usmon Hamdi (1842–1910) odam tasviri ishlagan birinchi rassomlardan. Uning «Kotib oldida», «Qurolsoz», «Ayollar masjidi hovlisida», «Haramdagi ayollar» kabi asarlari muzeylardan o'rin olgan. Rassom realistik akademik uslubini miniatura uslubi bilan qo'shib yaratishga, yorqin rang va gamma ishlatishga intiladi. U yirik portretchi. Uning «Arab libosida avtoportret» realistik uslubda mayda unsurlarni aniq tasvirlab ishlangan. Rang tuslanishida esa miniaturaga xos xususiyatlar seziladi. XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi turk san'atida akademik yo'nalish yetakchilik qildi. 20-yillarning oxiridan boshlab esa ekspressionizm, kubizm, konstruktivizm uslublari ham turk san'atida o'z ifodasini topdi. Bir qator rassomlar, masalan, rassom va grafikachi J. Tollu, haykaltarosh X. Gezer, rangtasvirchilar N. Berk, I. Bolaban, Alisher va boshqa milliy uslub uyg'unligida asarlar yaratishga intilsalar, aksincha boshqa guruh rassomlar turk miniatura va xalq amaliy bezak san'ati an'analari saqlab, asarlar yaratishga muvassar bo'ldilar. 1910–20-yillarda turk rassomlarining impressionizmga qiziqishi ortdi. Bu yo'nalishga Nazmi Ziyo (1881–1937) rahbarlik qildi. Turk tabiati koloriti va havosi bu rassomlar ijodida o'ziga xos milliy ruh baxsh etadi. Lekin asta-sekin bu qiziqish so'nib yana realistik san'atga qiziqish orta bordi. Ibrohim Challa (1884), Namik Ismoil (1890–1935) va boshqalar ijodida ham shu xususiyat ko'rinadi. 20–30-yillarda turk san'atida turli uslub va yo'nalishlar mavjud bo'ldi. Milliy ong ortishi, qadriyatlarni tiklash san'at rivojida yangi bosqichni boshlab berdi. Turk rassomlarning 20–30-yillar ijodida milliy ozodlik harakati g'oyalari ham o'rin egalladi. Ibrohim Challaning «Partizanlar» asari realistik uslubda bajarilgan. Xalil Ibrohim, Namik Ismoilning asarlari ijtimoiy hayot bilan bog'liq. Ismoil Namik maishiy mavzuda ham ko'plab asarlar yaratdi. «O'rim» Anqara qo'rg'oni asarlari hayotiyliigi bilan ajralib turadi. Xalil Dikmen manzarani, Hasan Faxri va Sheraf turk ijtimoiy hayotidagi o'zgarishlarni, tabiatni tasvirlaydi.

Milliy va jahon san'ati an'analari uyg'unligida yangi davr me'morlik san'atining yaratilishi turk san'atiga ham xos. Jumladan, me'morlar Emin Onata, Orxon Ardi hamkorligida yaratilgan Ota turk maqbarasi shularga misoldir.

7. Eron san'ati

Eron san'ati taraqqiyotining yangi bosqichi XX asrga to'g'ri keladi. Me'morlik, tasviriy va amaliy bezak san'atida bu asrga kelib, haqiqiy, jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Me'morlikka yangi texnologiyalar kirib keldi, binolarning yangi tip va ko'rinishlari yaratildi. Tasviriy san'atda yevropacha rasm ishlash, uning realistik va avangard uslubida asarlar yaratishga ishtiyoq ortdi. Bu davr me'morlik san'atida yangi qurilish materiallarini keng ko'lamda hayotga tatbiq etilishi shahar va qishloqlar qiyofasini o'zgartirib yubordi. Temir-beton, oyna, murakkab temir konstruksiyalar shu davrda qurilgan ma'muriy-madaniy, me'moriy majmualarda yaqqol seziladi. Eron XX asr me'morligining dastlabki rivoji 30-yillarga to'g'ri keldi. Shu yillarda qurilgan binolarda ahamoniylar davri me'morlik an'analari, xususan Persepol saroyi me'moriy tizimi asos qilinib olindi. Tehrondagi Arxeologiya binosi shu an'anada ishlangan. Bu an'ana keyingi yillarda qurilgan binolarda ham o'z aksini topgan, masalan, senat binosida ham shu ta'sirni ko'rish mumkin. 50-yillarga kelib eron me'morligi yanada jadallashdi va uning me'moriy qurilishi tarixidagi eng samarali yillar bo'ldi. Tehrondagi Senat binosi, Xilton mehmonxonasi shu yangi jarayonlar mahsuli hisoblanadi. Bulardan tashqari Mashhaddagi Rizo shoh gospitali, Hamadonda Ibn Sino, Nishopurda Umar Xayyom va Mashhadda Nodir shoh maqbaralari qad ko'tardi. Yangi, keng yo'llar, ko'priklar va sanoat korxonalari ham shu me'moriy manzaraga o'z hissasini qo'shdi. Zamonaviy eron tasviriy san'ati ravnaqi realistik san'atni chuqur o'zlashtirish asosida rivoj topdi. Bu badiiy maktabning yirik vakili va asoschisi Kamal al Mulk 1920-yili Tehronda rassomlik va me'morlik maktabini tashkil etib, hozirgi zamon eron san'ati rivojiga o'z hissasini qo'shdi. Uning shogird va o'quvchilari Yevropa realistik uslubini o'zgartirib, unga milliy ruh berishga intildilar. Xasan Ali Vaziriy, Muhsin Muqaddam, Abdulla Amiriy, Abulqosim Sodig'i kabi rassom va haykaltaroshlar realistik san'at uslubida asarlar yaratib eron san'atining yangi yo'nalish va uslubdagi asarlar bilan boyitdilar. Shu bilan birga Eron san'atida an'anaviy san'at, uning miniatura uslubi XX asr Eron san'atida muhim o'rin egallagan. Qator rassomlar, jumladan, Xusain Behzod, Og'a Islomiy shu uslubda asarlar yaratdilar. Husayin Behzodning Firdavsiy, Nizomiy, Umar Xayyom asarlariga ishlangan rasmlari, kundalik turmushga bag'ishlangan kompozitsiyalari «Qora oltin xo'jayinlari», «Xo'rlangan ishchilar» shu uslubda bajarilgan. Shuningdek, bugungi eron san'atida XX asrning eng so'nggi yo'nalishlari ham mavjud. Rassomlar Bexjat Sadr, Ashot Minasyan, Ahmad Isfandi-yoriy va boshqalar shu yo'nalishda ijod bilan shug'ullanadilar.

Eron haykaltaroshligidagi izlanishlar Abduqosim Sodig'i ijodida o'z ifodasini topgan. 1959-yili Tehronda bezak san'ati oliy maktabi tashkil

etildi. Shu maktab o'z atrofida amaliy bezak uslublari, miniaturachilik to'play boshladi. Kandakorlik san'ati keng rivojlangan. Bu maktabga kirgan san'atkorlar guruhi o'z ijodlari bilan an'anaviy miniatura va amaliy san'at an'analari rivojlantirishga qaratilgan. Yog'ochga inkrustatsiya qilish san'ati, kandakorlik Isfahon va Sherozda rivojlangan.

8. Afg'oniston san'ati

Boshqa musulmon mamlakatlari singari Afg'oniston ham XX asrga kelib madaniy hayotning o'zgarishlari shohidi bo'ldi. Me'morlik san'ati jahon san'ati jarayonlari yangiliklaridan bahramand bo'ldi. Qurilishda yangi texnologiyalar shaharlar ko'rinishiga o'z ta'sirini o'tkazdi. Ayniqsa, XX asrning 70-yillarida bu yerda katta qurilish ishlari olib borildi. Madaniy-ma'muriy, ma'rifiy binolar qad ko'tardi. Maktab, bog'chalar barpo etildi. Gidrotexnik qurilmalar yaratildi. Bu ishlarda mahalliy me'morlar bilan birga xorijdan kelgan mutaxassislar faoliyat ko'rsatishdi. Afg'oniston poytaxti Kobul bosh rejasi ishlandi, turar joy binolari barpo etildi. Afg'on dunyoviy san'at rivojlanishi ham XX asrning 20-yillariga to'g'ri keladi. 1921-yili Kobulda tashkil etilgan tasviriy, amaliy san'at va hunarmandchilik maktabi shu rivojlanishda muhim o'rinni egalladi. 1978-yilda plakat, gazeta-jurnal grafikasi va havaskorlik san'ati jadal rivojlandi. Tasviriy san'atda realistik san'at an'analari demokratik harakat kuchayishi bilan boshlandi. Chet elda ta'lim olgan afg'on rassomlari Yevropa realistik san'ati an'analari qabul qildilar. Shunday rassomlardan G'ulom Muhammad bo'lib, u Fransiya va Germaniyada ta'lim oldi. 1920-yili Kobulda birinchi badiiy san'at maktabini tashkil etgan. Zamonaviy afg'on san'ati asoschisi Abdug'affor Bereshna Berlin va Myunxenda tasviriyot asoslarini egallagan, realistik san'at tarafdori. Uning ijodi keng va rang-barang. U portret, manzara, tarixiy va maishiy janrlarda asarlar yaratgan: "Kobul yo'li", "Karzimir", "Tog'dagi uy", "Garband g'ori", "Kandahor bozori", "Qariyalar" va b. Lekin manzara janridagi asarlari o'zining nurga boyligi bilan ajralib turadi. XX asr afg'on san'atida G'iyosiddin, Abdulazaz Tarzi, Simona Shukur, Vali Xayr, Muhammad Xumoyun, Ittmodilar faol ijod qiladilar. 1978-yili Afg'onistonda bo'lib o'tgan milliy demokratik inqilobdan keyin bu yerda plakat, gazeta-jurnallar grafikasi va havaskorlik rivoj topdi.

JANUBIY, JANUBI-SHARQIY OSIYO SAN'ATI

1. Hindiston Respublikasi

Hindiston san'atining yangi bosqichi XIX asr oxiri – XX asr boshlaridan boshlandi. Milliy ozodlik harakatining ziyolilari safining kengayishi hind san'ati yangi yo'nalishining boshlanishida muhim o'rin egalladi.

ladi. San'atning deyarli hamma turlarida yangilanish boshlandi. Sharq va g'arb san'ati an'analari o'zaro uyg'unlashuvi jarayonini XX asr yangi hind san'ati va san'atkorlari dunyoga keltirdi. Kalkutta, Bombay, Madras kabi port shaharlar tez rivojlana boshladi. Yangi shaharlar paydo bo'ldi. Ularga esa Yevropa uslubida Xristian cherkovlari, ma'muriy binolar, vokzal, sanoat korxonalari binolari jadal qurila boshladi. Qurilishda ko'proq ingliz klassisizmi yetakchi o'rin egalladi. Nyu Dehli (1912–1930) shahri davr ziddiyatlarini

o'zida namoyon etadi. Bir tomondan, zamonaviy binolar, ikkinchi tomondan esa qashshoq xalq yashaydigan ko'rimsiz kulbalarda shu xususiyatlarni ko'rish mumkin. Neogotik uslubida ham qurilishlar olib borildi. Tasviriy san'atda an'anaviy hind san'ati o'z mavqeyini yo'qota bordi, aksincha, yevropacha uslub keng kirib kela boshladi. Qator badiiy maktablar, badiiy birlashmalar tashkil etildi. Bu yangi jarayolarni chet ellik o'qituvchidan ta'lim olgan ijodkorlar hind san'atiga olib kirdilar. Shunday rassomlardan bombeylik Roji Ravi Varma (1848–1906) edi. U G'arbiy Yevropa akademiyasida hind xalqining hayotiga bag'ishlangan asarlar yaratdi. Yevropa maishiy janriga murojaat qildi va oddiy xalq hayotiga bag'ishlangan asarlar yaratdi. «Tilanchi» deb nomlangan kompozitsiyasi Varma ijodida tanqidiy yo'nalish borligidan dalolat beradi. XIX asr

oxirlaridan milliy merosni o'rganish va uni yevropa san'ati yutuqlari bilan uyg'unlashtirishga intilish hissi kuchayib boradi. Shunday vazifani amalga oshirishda Rabindranat Tagor (1861–1941) muhim rol o'ynadi. Shoir, filosof, rassom R. Tagor butun umrini milliy san'at taraqqiyotiga bag'ishladi. Uning rassomlik faoliyati hind san'atida muhim o'rinni egallaydi. U o'z portret va tematik kompozitsiyalarida, inson tuyg'u va kechinmalariga murojaat qiladi, uning orzu-istak va intilishlarini kuylaydi. Uning mavzusi hayotning bitmas-tuganmas go'zalligini, tinch hayot nashidasi tarannum etishdir. Tagor 1901-yili o'z uyida Shantinketon maktabini ochdi, 1921-yili esa universitetga aylantirildi. R. Tagorning jiyani Abanindranat Tagor (1871–1951) ham Hindistonning ko'zga ko'ringan rassomi bo'lgan. U «Bengal uyg'onishi» nomli badiiy oqimning asoschisi. Bu oqimga kirgan A. Tagor va boshqalar milliy rassomlik maktabini qayta tiklashni o'z maqsadlari deb bildilar. Ular qadimgi o'rta asar hind san'ati an'analari, Ajanta rassomligi o'rta asr miniatura san'ati an'alarini Yevropa rassomlarining moybo'yoq va pastel texnikasini qo'shib, yangi san'at yaratishga harakat qildilar. «Bengal uyg'onishi» vakillari qadimgi hind afsonalari «Mahabharata» va «Ramayana»ga, tarixiy voqealarga murojaat qildilar. N. Boshu, Sh. Gunto, Sh. Ukila, Bireshvar Singx (1897–1960) va b. rassomlar asarlarida chiziqlar nozikligi, tuyg'ular boyligiga e'tibor qaratdilar. Bireshvar Singx (1897–1960) A. Glorda o'qigan. Lakxnaudagi san'at va hunarmandchilik davlat kollejida o'qidi. Ilk asarlari portret, hayotiy lavhalar ishlashga qaratilgan: «Sut sotuvchi ayol». Rassomning dastlabki asarlari koloriti bilan o'ziga jalb etadi. U ko'proq manzara janrida ijod qila boshladi. Himolay tog'iga bag'ishlangan asarlarida («Oltin tog'lar») N. Rerix tasvirini ko'rish mumkin. Asar koloriti yorqin. Bireshvar Singx «Bengal uyg'onishi»da realistik tomonning rivojlanishida muhim o'rinni egalladi. «Bengal uyg'onishi» yo'nalishi bilan birga hind san'atida realistik yo'nalish mavjud bo'ldi. Bu oqim vakillari oddiy xalq hayotiga bag'ishlangan asarlar yaratdilar, manzara, natyurmort, portretlar ishladilar. Atlu Bos (1898) realistik yo'nalishning vakili. U Kalkutta va Londonda ta'lim oldi. Uning diapazoni keng. U maishiy janr va portretda, manzara rassomligida qator asarlar yaratdi. Uning «Bengaliyadagi ocharchilik» (1943) grafik asarlar turkumi o'zining sotsial yo'nalishi bilan xarakterlanadi. U ko'proq g'arb san'ati an'alarida ijod qiladi. Uning ishlariga xos xususiyat bu zamon ruhini cheksiz his qilishda ko'rinadi. U katta gumanistik ideallar uchun kurashdi.

XX asr hind san'ati taraqqiyotida Amrita Shergul (1913–1941) alohida o'rinni egallaydi. U hozirgi zamon hind milliy rangtasviri asoschilaridan. Hindistonning birinchi ayol rassomlaridan A. Shergul Parijda ta'lim oldi. Fransuzlar, ayniqsa, Gogen ijodining ta'siri sezilarli bo'ldi. U Parijda bo'lgan kezlari dayoq «Onam va singlim» portreti uchun oltin medal olishga muvassar bo'ladi. Shergul 23 yoshida Hindistonga ko'chib

keladi. Uning dastlabki asarlarida Gogen ta'siri seziladi. Shergul Hindistonga kelgandan boshlab milliy san'atga e'tibor bera boshladi. Mamalakat bo'ylab sayohat qildi. Ajanta g'orlari, Elur ibodatxonalari, Panjob manzillarini borib ko'rdi. Hind qishloqlarida rasmlar ishladi. Shergul hind dehqonlarining ichki dunyosini ask ettiruvchi asarlar yaratdi. Yaratgan har bar asarida voqeaning sotsial mohiyatini ochishga muyassar bo'ladi.

Hindiston Respublikasi mustaqillikka (1947-y) erishgandan keyin qurilish ishlari avj oldi, industrlashtirish, yangi sanoat korxonlarini qurish ishlari rivojlandi, yangi sanoat korxonalari paydo bo'ldi. Bombey, Madras, Dehli, Kalkutta kabi shaharlar tez o'sdi. Me'morlikda yangi me'moriy uslub keng yoyildi. Milliy san'at akademiyasi roli ham muhim. Akademiya jamoatchilikka tanilgan rassom va haykaltaroshni D. P. Chaudxuriga topshirildi. Hind milliy san'atida targ'ibot san'ati keng rivoj topdi, grafik, haykaltaroshlik, xalq san'ati keng rivojlandi. Shu yillarda haykaltarosh S. Klastgir, V. P. Karmakar, grafik Xar Das va boshqalar yangi hayotga bag'ishlangan asarlari bilan tanildilar.

2. Shri Lanka san'ati (SEYLON)

Osiyo qit'asining janubiy tomonidagi Seylon orolida joylashgan Shri Lanka davlati (avvalgi nomi Seylon) XVIII asming birinchi yarmidan XX asming birinchi yarmiga qadar Angliya qaramligida, uning tasarrufida bo'ldi. Shu davr san'atida ingliz san'ati an'analari san'atning hammasi turlarida o'zini namoyon etdi. Me'morlikda ingliz klassisizmi ustunlik qildi. Tasviriy san'atda ingliz akademizmi yetakchilik qildi. Shunga qaramay milliy istiqloq g'oyalari ergashgan mahalliy ziyolilar shu sharoitda o'z milliy san'atining rivojlanishiga harakat qilib badiiy hayotda faol ishtirok etdilar. 1888-yili Seylon san'at jamiyati tashkil etildi. Shu jamiyatga a'zo bo'lgan ko'pgina san'atkorlar realistik uslubda zamonaviy mavzularni ko'tarib chiqishga harakat qildilar. Shunday rassomlardan biri Amarasekaradir. U portret, manzara va maiyshi janrlarda asarlar yaratadi. Shri Lanka rassomlaridan Georg Keyt qalamsurat ustasi sifatida 30-yillardan milliy uslubda ishqiy liro-epik temada rasm chizdi va primitivizm ta'sirida bo'ldi. 40-yillarda siyosiy kurash mavzularida asarlar yaratdi. Shuni ta'kidlash lozimki Shri Lanka san'ati taraqqiyotida Yevropa hamda Hindiston san'atining ta'siri sezilarli bo'ldi. Bu ta'sir uning san'atining o'ziga xos tomonini belgilashda muhim bo'ldi. Bu yillarda Seylonda qator badiiy birlashmalar mavjud edi. Milliy badiiy front birmuncha yetakchi o'rinni egallaydi. Uning maqsadi milliy shaklni rivojlantirish, klassik san'at an'analari asosida rasm chizishga intilish edi. Bu birlashma a'zolari ko'proq dekorativ uslubda guash bilan rasm ishlaydilar. Dehqonlar hayotiga bag'ishlab ishlangan asarlar bu birlash-

ma rassomlari ijodida birmuncha yetakchi o'rinni egallaydi. Ularning asarlarida afsonaviy voqealar bilan birligida zamonaviy, xalqning tinchlik uchun olib borayotgan kurashlari ham o'z ifodasini topdi. Milliy badiiy front birlashmasining yirik vakili seylon manzara janrining asoschisi B.L. Mendis hisoblanadi. U hozirgi zamon seylon san'ati yo'nalishini yaratgan san'atkordir. Rassom o'z asarlarida sotsial problemalarga murojaat qiladi. Uning asarlari o'zining poetik talqini, ishlatilgan chiziqlarining ritmik nafisligi bilan ajralib turadi. Obrazlari esa chuqur psixologizm bilan sug'orilgan.

Milliy badiiy front birlashmasi rassomlari karikatura va plakat san'atiga ham murojaat qiladilar. Bu san'at ham Seylon badiiy tarixida yangi shakllanayotgan turlaridandir. Bu davrga kelib amaliy bezak san'atining qadimiy turlari yana jonlandi. To'qimachilik, yog'och va suyak o'ymakorligi, metallni qayta ishlash — kandakorlik san'ati, turli niqoblar yaratish texnikasi, lok miniaturasi borasida seylon ustalari ijodiy yutuqlarga erishdilar.

3. Xitoy Xalq Respublikasi

XIX asr ikkinchi yarmida Xitoy mustamlaka tarzida mavjud bo'lib iqtisodiy, siyosiy va madaniy tushkunlikni boshidan kechirdi. An'anaviy xitoy me'morligi saroy va ibodatxonalar qurilishida aks etdi. Kapitalistik munosabatlar rivoji san'at xususiyati, ko'rinishlarida ham o'z aksini topardi. Me'morlikni eklektika egalladi. Syanszi, Nankin, Guanchjou kabi yirik shaharlarni eklektik binolar egalladi. Yevropa me'morlik usullari bilan qo'shib kengashga harakat qilish shunday binolarni yuzaga keltirdi. Hatto xitoy klassik san'atini qayta tiklash harakatida ham eklektika ta'siridan xoli bo'lmadi. Pekindagi Ixeyuan parkida kema shaklidagi Sinyanfan saroyi pavilyoni binosi, kutubxona binosida Yevropa me'morligi shakllari xitoy me'morlik shakllari bilan uyg'unlashtirishga harakat qilgan.

Tasviriy san'at. Xitoy tasviriy san'atida an'anaviy milliy san'at zamonaviy mazmunlar, shakllar bilan boyib bordi. Rassomlik bu davr san'atida yetakchi o'rinni egalladi. Manzara, gul va qushlar janri keng yoyildi. Moybo'yoq texnikasida asarlar yaratildi. Haykaltaroshlikda, asosan, ibodatxonalar uchun ishlangan bir qolipdagi avliyolar haykallari bo'lib, ular ham dag'al bo'yoqlarda bo'yalgan. XIX asr oxiri — XX asr boshlarida birmuncha mustaqil rivojlana boshladi. XX asr boshlarida milliy badiiy maktablar ochilishi mahali yoshlarning xorijga o'qishga borishi xitoy san'atining rivojlanishiga samarali ta'sir o'tkazdi. 1912-yil Shanxayda rassomlik maktabi tashkil etilishi esa xitoy san'atida yevropa tasviri san'ati ta'sirini kuchaytirdi. Bu davrda xitoy milliy rangtasviri goxua ham davr izlanishlaridan chekkada qolmadi. Asosan suvbo'yoqda shoyi yoki o'rama qog'ozga ishlanadigan bu san'atda yevropa usullari

ham ishlatila boshlandi. Si Bayshi, Pan Tyanshou ijodi shu o'rinda e'tiborga loyiq. Perspektiva, nur-soya, buyumlarning hajmini ko'rsatishga harakat hilish shu davrda ishlagan rassomlar Syuy Bey Xun, Szyan Chjao Xe ijodida bilinadi.

Si Bayshi (1860–1957) yirik xitoy rassomi, turli janrlarda ijod qildi, lekin gul va qushlar ishlashda uning iste'dodi to'liq namoyon bo'ldi. Xitoy milliy san'ati Goxua vakili sifatida tanildi. "Shoxchadagi chumchuq", "Krab va kamlar" asarlarida shu san'atga xos xususiyatlar yaqqol ko'rinadi. Si Bayshi ustoz sifatida ko'pgina shogirdlarga ta'lim berdi.

Syuy Bey Xun ijodi. Moybo'yoq texnikasiga rangtasvir san'atini hayotga tatbiq etishga harakat qilgan san'atkorlardan. U jahon rassomlik san'ati an'alarini milliy san'atga tatbiq etishga harakat qildi. Portret, manzara janri va tarixiy mavzuda asarlar yaratdi. "Rabindranat Tagor" (1942), «Litsey darsida yomg'ir», «Emeytan tog'i», animal janridagi «Otlar» asarlari ijodiga xos tomonlarni namoyon etadi. Szyan Chjao Xe Xitoyning yirik realistik rassomi shoyiga gul solish san'atining mohir ustasi sifatida tanilgan. Rassom asarlarida psixologik yechim masalalariga e'tibor berganligi bilan mashhur.

XX asrda milliy inqilobiy harakat bilan bog'liq siyosiy-hajviy rasm, plakat, karikatura keng yoyila bordi, gravyura texnikasi keng ko'lamda hayotga kirib keldi. XX asrning 20–30-yillarida xitoy badiiy hayoti bir-muncha jonlandi. Qator ijodiy guruhlar tashkil etildi: «Chan rassomlar ligasi», «Zamonaviy gravyura» va b. Shu yillarda gravyuraga qiziqish ortdi. Xitoy san'ati rivojida 1938-yili tashkil topgan Li Sin nomidagi San'at Akademiyasi shu san'at ravnaqida muhim bo'ldi. Bu xitoy gravyura maktabini shakllantirdi. Gu Yuan, Li Xua gravyuralari shu davrda shakllandi.

Xitoy Xalq Respublikasi tashkil topishi (1949) keyingi davr xitoy san'atini yangi bosqichga ko'tardi. Me'morlikda uslubiy rang-baranglik va jahon ilg'or me'morlik an'alarining keng ko'lamda hayotga tatbiq etish jarayoni kengaydi. Yangi texnika va texnologiya, zamonaviy me'morlik san'ati ilg'or mamlakatlar darajasida rivojlanishga yo'l ochdi. Shaharsozlik tezkorlik bilan rivojlandi, keng ko'chalar, ma'muriy va jamoat binolari, turarjoylar Xitoy shahar va qishloqlar ko'rinishini o'zgartira bordi. Milliy shakl va Yevropa qurish bazasi uslublari uyg'unligida yangi, o'ziga xos me'morlik ko'rinishini yuzaga keltira boshladi. Shu fazilatlarini 50–60-yillardan qurilgan mehmonxonalar, masalan, Pekindagi mehmonxonalar, Umumxitoy qurultoyi majlislar binosi, millatlar madaniyat saroyi, tarixiy muzey va boshqalarda ko'rish mumkin. 70–80-yillarda esa umumxitoy me'morlik uslublari shakllanib bordi. Bu davrdan tasviriy san'atning turlari, ishlash texnikasi, mavzusi kengaydi. Milliy hayot, tarixiy voqealar, tabiat go'zalligi, insoniy munosabatlar masalalari xitoy

Abatayxon. Noma tum rassom. Mo'g'uliston san'ati. VIII asr.

tasviriy san'atida keng o'rin egalladi. Goxua va moybo'yoq texnikasida ko'plab ijodkorlar mehnat qila boshladilar. Haykaltaroshlikda asarlar yaratildi. Amaliy bezak, xalq san'ati o'z rivojining yangi davrini boshladi.

4. Mo'g'uliston san'ati

XIX asr oxiridan Mo'g'ulistonda milliy ozodlik harakati avj oldi va nihoyat 1921-yili u o'zini mustaqil respublika deb e'lon qildi. Shu harakat mo'g'ul san'ati va madaniyati rivojida muhim o'rinni egalladi. Mamlakatda dunyoviy san'at va madaniyatga e'tibor kuchaydi, ro'znoma va oynomalar nashri xalqning faoliyatini oshirdi. Baldugiyn Sharav (ta-

N. Sultem. Karvon.

xallusi — Marzan hazilkash, 1869—1939) mo'g'ul rassomchiligining islohotchisi, u o'z asarlariga zamonaviy mazmun va ishlashda nur-soyadan va chiziq perspektivasidan foydalanishni kiritgan san'atkor. U turli janrda ijod qildi. Rasmlari yengil yumor bilan sug'orilgan. Shuning uchun ham unga Marzan, ya'ni hazilkash taxallusi berilgan. Uning «Hosil bayrami» asari hayotni hayajon va yengil tabassum bilan aks ettiradi. Uning shogirdi Manibadar ham o'z ustozini yo'lini davom ettirib hayotiy mavzuda asarlar yaratadi. Mo'g'ul san'ati rivojining yangi bosqichi 50-yillarga to'g'ri keladi. Ko'pgina san'atkorlar Yadamsuren, Sengetsoxio, Damdinsuren, N. Sandagsuren realistik san'at asarlari yutug'i asosida milliy san'at yaratishga harakat qildilar. Moybo'yoqda dastlabki asarlar yaratila boshlandi. Rassomlar Sandagsuren, Sultem, Don, Choydog tabiat manzaralari, uning qo'ynida mehnat qilayotgan kishilarni tasvirleydilar. Jumladan, N. Sultemning «Karvon», «Oltaylik ovchilar», N. Sandagsurenning «Bug'uboqarlar» asarlari, grafik va rangtasvirchi Amgalanning manzaralari XX asr mo'g'ul rangtasvirining o'ziga xos tomonlarini namoyon etadi. Rassom ko'proq guashda ishlaydi. Kundalik turmush, odamlarning o'zaro munosabatlari uning asarlarida o'z ifodasini topgan. Bu davr rangtasviri, umumantastviri san'atida

N. Sandagsuren. Bug'uboqarlar.

realistik san'at an'analari yetakchi o'rinni egallaganini ko'rsatadi. Hay-kaltaraoshlik san'atida ham realistik yo'nalish yetakchi o'rinni egallaydi va yevropa san'ati an'alarini milliy uslubga yaqinlashtirishga intilish borligini ko'rsatadi. Choymbol, Yadamsuren Urjingiyn ijodida Yevropa uslubi va milliy san'at uslublarini uyg'unlashtirishga intilishni ko'rish mumkin. XX asr mo'g'uliston san'atida o'tmishning boy an'analari o'z rivojini topdi.

5. Birma san'ati

Birma san'atini ham mustamlaka davri (1886–1947) va mustaqillikka erishilgan keyingi davrga ajratib o'rganish mumkin. Ingliz koloniyasi bo'lgan davr Birma san'ati, xususan, me'morligida ingliz me'morligi tip va ko'rinishlari yetakchi o'rinni egalladi. Masalan, Rangun va boshqa shaharlar loyihasi va qurilgan binolarida shu holni ko'rish mumkin. Shu bilan birga XIX asrning oxirlaridan mahalliy ziyolilarning saflarida san'at va madaniyatda jiddiy siljishlar ro'y bera boshladi. Realistik san'at uslubida asarlar paydo bo'la boshladi. Rangtasvirda, portret janrida U. Choun realistik xarakterdagi asarlarni yaratib, ko'pchilikni o'ziga jalb etdi. Shu davrda akvarel texnikasi keng yoyildi. Asta professional rassomlar safi kengaydi. Moybo'yoq texnikasi yoyila boshladi. Shu borada U Ba Nyan va U Ba Zo dastlabki muallif sifatida tarixga kirdilar.

U Ba Nyan (1945-yilda vafot etgan). Birmada moybo'yoq texnikasida ijod qila boshlagan va shu texnika asoschilaridan hisoblanadi. U Ba Nyan Angliyada ta'lim olgan, ingliz san'ati an'analari-ga yaqin ko'rinishda asarlar yaratgan («Poda dam olish payti»). U Ba Zo (1943-y. vafot etgan) ham Angliyada o'qib qaytgan va U Ba Nyan bilan bir qatorda Birmada moybo'yoq texnikasi asoschilaridan hisoblanadi. Rassom ko'proq manzara janrida ijod qilib, eski ingliz usta rassomlari ruhida asarlar ishlagan. XX asrning 30-yillaridan mahalliy me'morlar yetishib chiqdi. U Tin birmalik birinchi mashhur me'morlardan edi. U o'z ijodida Yevropa san'ati bilan milliy san'at an'alarini uyg'unlashtirishga harakat qilgan.

Ratuma (1930–36). Rangulidagi Shuedagoun pagodasining g'arbiy kirish qismi uning mashhur asarlaridan. Mustaqillikka erishgandan keyin (1948) birma tasviriy va amaliy san'at rivojiga e'tibor ortdi. Turli uyushma va birlashmalar, oddiy va maxsus o'quv yurtlari tashkil topdi. Davlat badiiy maktabi (1952–1953) Birma me'morlik instituti (1948), shuningdek, san'at kengashi Rangchun (1950), Ilg'or yoshlar ligasi Rassomlar uyushmasi va b. shu davr badiiy hayotida faol ishtirok etdilar. Mustaqillikdan keyingi yillarda yuzaga kelgan tashkilot va birlashmalar ham san'atdagi raqobatni kuchaytirib uning rivojlanishini tezlashtirdi. Bu yillarda me'morlik san'atida katta o'zgarishlar sodir bo'ldi. Ma'muriy-madaniy binolar, turar joylar qurilishiga katta e'tibor berildi. Kasalxona, maktablar qurildi. Mahalliy an'analarda yog'ochdan binolar qurish kengaydi. Bu ishlarga mahalliy rassomlardan tashqari xorijiy rassomlar ham qatnashdi.

Birma san'atining yangi bosqichi uning mustaqillikka erishgandan keyin (1948) boshlandi. 1952-yili milliy madaniyat markazi tashkil etildi. Har yili umumbirma rassomlari asarlari ko'rgazmasini tashkil etish an'anaga aylanishi san'at rivojida ijobiy rol uynay boshladi. Rassomlar

Dzanabadzar. Ma'buda haykali. Mo'g'ul san'ati. XVII asr.

o'z asarlarida milliy mavzu va obrazlarga murojaat qildilar. Ular o'z ijodiy yo'llarini Yevropa realizmiga tayangan holda amalga oshirdilar. Ular turli janr va mavzularda, moybo'yoq va akvarellarda ijod qildilar. Saya Saun XX asr birma dastgoh akvarel rassomligining asoschisi, ko'pgina birmalik rassomlar ustozlari sifatida tanilgan. Uning Mandalayga bag'ishlangan asarlari keng jamoatchilikka tanish. U San Vin (1908) bir qator badiiy maktablarda ta'lim olgan. Rangun so'ng London va Nyu Yorkda san'at asarlarini o'qigan. Turli janrda asarlar yaratgan, mahobatli rassomlikda mozaika texnikasida ishlagan. Maun Tin Ey (1924) rangtasvirchi va grafik. Saya Saun qo'lida o'qigan, janrli va manzara asarlar

muallifi: «Qudug oldida tong» (akv. 1950). U Oun Luin (1908) Ranchunda o'qigan, mozaika, moybo'yoq, akvarel texnikalarida asarlar yaratgan. U Kin Maun (1919), Saya Saun o'g'li dastlab otasining qo'lida, so'ng Angliyada o'qigan. Turli janrlarda ijod qiladi. Davlat badiiy maktab direktori. U akvarel va moybo'yoqda ijod qilgan mozaika bilan shug'ullangan. Birma haykaltaoshlik san'ati ham asosan Yevropa realistik tasvirda rivojlangan. U Luin (1925), U San Pe (1918), U Xan Tin (1926) kabi haykaltaroshlar ijodida birma haykaltaroshlik san'ati xususiyatlari ko'rinadi. U Luin dastgoh va mahobatli haykaltaroshlik asarlar muallifi. U Xan Tin haykaltarosh, «Keksa ayol» haykali muallifi. Amaliy bezak va xalq san'ati turli taqinchoqlar va bezaklarni ishlagan. Birma amaliy bezak san'ati boy va qadimiy yog'och o'ymakorligi, suyak o'ymakorligi, to'qimachilik juda rivojlangan. O'ziga xos chizmalı lok san'ati, kumush yuzasiga badiiy ishlov berish kabi san'atda birmaliklar dong chiqargan.

6. Vyetnam san'ati

Moybo'yoqda rasm ishlash san'ati Vyetnamda ham kech boshlandi va deyarli XX asrning 20–30-yillariga to'g'ri keladi. 1925-yili Xanoyda ochilgan nafis san'at maktabi Vyetnam badiiy hayotida muhim ahamiyatga ega bo'ladi. Dastlab Vyetnamda yashovchi fransuzlar uchun mo'ljallab ochilgan bu maktabda mahalliy yoshlar ham ta'lim ola boshladilar. To Ngok Van, Chon Van Kap shunday talabalardandir. To Ngok Van maishiy, manzara va portret janrlarida ijod qildi. Uning ishlari nafis va birmuncha lirik mungli planda yechladi. Uning "Nilufar ushlagan qiz" asarida chiroyli topilgan shakllar tizimi, rang tuslanishidagi nafislik va asar fakturasi uyg'unliga butun asarga emotsional kuch kiritadi. Rassom 1950-yillar badiiy maktab tashkil etib, yoshlar tarbiyasi bilan shug'ullandi. Chan Van Kan ham Vyetnamning ko'zga ko'ringan rassomi, u ko'proq portret san'atida ijod qildi. Bu har ikki rassom moybo'yoqda rasm ishlashdan tashqari lak texnikasida ham ijod qilishdi. Ular mavzusi kengaydi. Xalqning milliy ozodlik kurashi, tinch mehnat damlarida o'z ifodasini topdi. Umuman xalq hayoti uning jasorati, hozirgi Vyetnam tasviriy san'atining bosh mavzusini tashkil etadi. Rassomlarning hayotga yaqin bo'lishlari, uni o'rganishlari asarlarining realistik tomonining ortishiga xizmat qiladi. Bu hol an'anaviy lak san'atining zamonaviy ruh bilan sug'orilishini ta'minlaydi. Vyetnam rassomlari moybo'yoq texnikasini rivojlantirish bilan bir qatorda keyingi yillarda haykaltaroshlik, grafika taraqqiyotiga ham ahamiyat berdilar. Shoyiga gul ishlash san'ati Vyetnam san'atida rivoj topgan. Rassomlar Chan Dong Liong, Nguen Fan Tyan va boshqa shu san'atda asarlar yaratib e'tiborga tushdilar. Chan Dong Liong shoyiga gul ishlash borasida ko'zga ko'ringan. Uning "Yosh

Yosh qiz portreti. Chan Dong Liong.

qiz portreti" shu san'atning nozik tomonlarini namoyon etadi. Musiqiy mayin chiziqlar nafis rang tuslanishiga hamohang. Ular uyg'unlikda yagona kompozitsiyani tashkil etadi. Rassom akademik realizmni sharq dekorativ plastikasi bilan uyg'unlashtirib, milliy o'ziga xos asar yaratishga erishgan. Nguen Txi Kxang, Nguen Txu, Min Mi, Ngo Min Kau asarlari ham shu san'at namunalaridandir. Vyetnam haykaltaroshligi kech

rivojlandi. XX asming o'rtalari va ikkinchi yarmidan shu san'atda asarlar paydo bo'lgan. Bu san'atning rivojida Xanoy san'at maktabining roli katta bo'ldi. Shu yerda tarbiyalangan san'atkorlar uning dastlabki namunalari yaratdilar. Bu asarlar naturalistik yo'nalishga yaqin bo'lib ijodkor o'z asarida tasvirlanuvchining ichki holatini ochishga intilganligini ko'rish mumkin. Asarlar ko'proq janrli yechimi bilan ajralib, unda ko'tarinki ruh kuchli. Haykaltaroshlar Z'ep Min Tyau, Chan Van Lam, Dao Van Kan ijodida shu xususiyatlarni ko'rish mumkin.

7. Koreya san'ati

Koreya san'atida moybo'yoq rasm ishlash texnikasi XX asiming 30-yillariga to'g'ri keladi, haykaltaroshlik, siyosiy karikatura, plakat san'atida ham shu davrda asarlar yaratilgan. Milliy ozodlik harakatining kuchayishi badiiy ziyolilar orasida milliy madaniyatga qiziqishni orttirib yubordi. Chosonxva deb nomlangan qadimgi koreys an'anaviy san'atida suratlar ishlandi. Bu san'at ham yangi mavzu va sujetlar bilan boyidi, dehqonlar hyotiga bag'ishlangan asarlar yaratildi. Bu an'anaviy uslubda ijod qilgan rassomlar naturadan manzara ko'rinishlarini ishlashga o'tishlari ham shu san'atdagi realistik tomonning ortib borishini ko'rsatdi. XX asr birinchi yarmida (1910–1945) Koreya Yaponiya istilosi ostida bo'ldi. Shu sababli san'at tushkunligi sezilarli bo'ldi. Buni me'morlik, tasviriy va amaliy san'at ahvolidagi ko'rish mumkin. Jumladan, me'morlik san'atida yapon va Yevropa an'analari bilan bog'liq holda qurilishlar olib borildi. Turli temir yo'l vokzallari, mehmonxonalar, sanoat va ma'muriy binolar shu davr mafkurasi bilan bog'liq holda yaratildi. 1948-yilga kelib milliy ozodlik harakati natijasida Koreya yarim oroli shimolida Koreya Xalq Demokratik Respublikasi (KXDR) va Janubiy Koreya Respublikasiga ajraldi. Koreyaning shimoliy va janubiy qismida o'ziga xos bir millatning ikki davlat san'ati rivoj topdi. Shimoliy Koreyada me'morlik san'ati rivojlandi. Poytaxt Pxenyan shahari bosh loyihasi asosida qayta qurildi. Hamxim Vansan, Sarivon va boshqa shaharlarida katta qurilishlar olib borildi. Kasalxona, maktab, saroylar qurildi. Bu ishlarda milliy me'morlar Kim Jonxi, Li Xyon, Pak Ikxuan, Sin So'ngyon va b. bilan birga chet ellik ijodkorlar ham ishtirok etdilar. 1950–60-yillar me'morligida milliy o'rta asr koreys me'morlik an'analari va shakllaridan foydalanish kuchliligi seziladi. Masalan, Pxenyandagi katta teatr binosi 1960-yillarning ikkinchi yarmida yangi texnologiya va qurilish uslublari qo'llanila boshlanganligi qurilgan binolar tashqi va ichki qiyofasida o'z aksini topdi. Davlat universitet binosi 70–80-yillar me'morligida keng ko'lamda turarjoylar yaratildi.

XX asr ikkinchi yarmidan koreys san'atidagi o'zgarishlar tasviriy va amaliy san'atda ham o'z ifodasini topdi. Milliy an'analari, jumladan tush bilan rasm ishlash, suvbo'yoqdan foydalanib kompozitsiyalar ishlashga

qiziqish ortdi. Shu texnikada Kim Yonjun, Li Chxom, Chxve Gyongin, Li Sokxo kabi rassomlar samarali mehnat qildilar. Shu yillardan moybo'yoq texnikasida ham asarlar yaratish keng yoyildi. Kim Jonnam, Pak Myonxum, Pxyo Sedjo, Mun Xaksi va boshqalar shu texnikada xalq hayoti, tarixiga bag'ishlangan asarlar yaratdilar. Grafika san'atida Kim Chonjum, Pe Unsom, Pak Sinxi samarali mehnat qildilar. Koreys haykaltaroshligi ham o'ziga xos rivojda bo'ldi. Realistik haykaltaroshlik an'analari Mun Sogo, Xam Yonsik, Cho Gyubon ijodi milliy san'at an'analari uyg'unligida rivoj topdi. Amaliy bezak san'ati kulolchilik, chinnisozlik, o'ymakorlik san'atida betakror asarlar yaratdi.

XX asr ikkinchi yarmida Janubiy Koreya ham o'z rivojining yangi bosqichini boshladi. Ko'proq Yevropa san'ati an'analari ta'sirida zamonaviy me'morlik binolari barpo etildi. Funksionalizm uslubi esa yetakchi o'rin egallab ko'rilgan binolar xarakterida o'z aksini topdi. Masalan, Seuldagi «Korea er layns» aviakompaniyasi binosi (1969) milliy me'morlik uslubi usullaridan foydalanib binolar qurishga intilish harakati seziladi. Masalan, Seul yaqindagi Uo Kker Xil markazi binosi o'ymakorlik uslubida bo'lib, past tomonlarini egri shakllar bilan bezatishga harakat qilingan va h. k.

Shimoliy Koreyaga nisbatan Janubiy Koreya tasviriy san'ati uslub jihatidan birmuncha rang-barang. Bu yerda realistik san'at uslublari bilan bir qatorda Yevropa yangi san'atining turli oqim va yo'nalishlarida asarlar yaratishga intilish sezilardi. Yevropa realistik san'ati uslublari rassomlaridan Kim Insin, Li Junsop ijodi yetakchilik qilsa, rassomlar Kim Xvangi, Nam Gvan, haykaltaroshlar Kim Yon Xak, Chon Sanbom ijodida moderistik san'at an'analari kuchli, shu bilan birga ko'pgina san'atkorlar rassom Xo Ben Tyon, haykaltarosh Kim Chyon Sim ijodida milliy san'at an'analari, Kim Chixam Pak Xyon ijodida Yevropa va milliy san'at an'analari uyg'unlashadi. XX asr Janubiy Korea san'atida amaliy bezak san'ati ham o'z an'alariga sodiq holda ravnaq topdi. Davr texnologiyasi bilan boyib bordi.

8. Indoneziya san'ati

Indoneziya chet elga — gollandlarga qaram davridan boshlab, bu yerlarda ham yevropa tipidagi binolar qurila boshladi. Jakarta, Bandung, Surabayda galereyali, panjarali lojialari bilan yirik binolar qad ko'tardi, qurilishda temir-beton qo'llanila boshlandi, lekin diniy bino va mahalliy zodagonlarning binolari mahalliy an'ana — islom me'morligi ta'sirida bo'ldi. Masjidlar shu uslubda qurildi. XX asrdan yangi shaharlar: Sumatrada Sumberjaya, Jakartada Kebayoran yo'ldosh shahar paydo bo'ldi. Jakarta, Jokyakarta, Bandungda ma'muriy-madaniy va ma'rifiy binolar, sanoat korxonalari chet ellik mutaxassislar bilan hamkorlikda

qurildi.

Amaliy bezak san'atida yangi ashyo va tovarlarning kirib kelishi bilan mahalliy amaliy san'atning ayrim turlariga talab kamaya bordi. Chetdan kelgan sanoat mollari arzon va qulayligi tufayli ularga talab ortib bordi. Ayni XIX asr o'rtalaridan boshlab Indoneziya tasviriy san'atida ham yangi jarayonlar sezilarli darajada o'zgardi. XIX asr o'rtalaridan boshlab vatanparvarlik ruhidagi realistik rangtasvir paydo bo'ldi. Shunday mavzuda Raden Salex samarali ishlagan. XIX asr oxiri — XX asr boshlarida milliy romantik manzara janri rivojlandi. Rassom S.S. Abdullah shu san'atda keng jamoatchilikka tanildi. Indoneziya san'ati rivojida 1937–38-yillarda rassomlar S. Sudjoyono, A. Djaya, K. Affandi va boshqalar tashkil etgan Rassomlar uyushmasi muhim o'rinni egalladi.

Indoneziyaning mustaqillikka erishgandan keyin (1945), san'at rivoji yanada jadallashdi. Mahalliy me'morlar chet ellik hamkasblari bilan hamkorlikda qurilish ishlarini olib bordilar. Yirik me'moriy majmualar yaratildi. Ma'muriy-madaniy, me'moriy majmualar so'nggi texnologiya va san'at sintezi asosida yaratildi. Tasviriy san'atda realistik san'at avangard bilan raqobatda rivoj topdi. Dastlabki yillarda realistik san'at yo'nalishi biroz romantik kayfiyatda, milliy vatanparvarlik ruhida ishlendi. Realistik haykaltaroshlik rivojlandi. Haykaltarosh G. Xendra shu san'atda tanilgan. U. Effendi, Suromo kabi rassomlar shu davrda realistik grafika san'atida ijod qildilar. Indoneziya san'atining o'ziga xos sifatlari A. G. Sobrat, I. B. Made ijodida ko'zga tashlanadi. Ularning yorqin rangdagi quvnoq, naqsh sifat kompozitsiyalari optimistik ruhda ishlangan. Indoneziyaning XX asrning 60-yillaridan keyingi tasviriy san'atida avangard yo'nalishi oldinga chi boshladi va bugungi kunda yetakchi o'rinni egallaydi.

9. Yaponiya san'ati

XIX asr oxirlarida Yaponiya G'arb san'atiga qiziqishi ortdi va tasviriy san'at sezilarli bo'ldi. Milliy va Yevropa me'morlikda asosiy o'rinni egalladi. Me'morlikda XIX asr oxiri — XX asr boshlari me'morligida eklektika kuchli. Milliy san'at unsurlari yangi kirib kelayotgan yevropacha uslub bilan chatisha boshladi, keyinroq esa ratsionalizm g'oyalari me'morlarni o'ziga jalb etdi.

Me'morlar Sakakura Dzyundzo va Maekva Kunio ijodida shu xususiyatlar namoyon bo'lgan, lekin 1930-yillardan milliy me'morchilik an'analariga qiziqish kuchayib "imperator toji" nomli uslubda binolar barpo etildi. Rassomlikda an'anaviy «Nixonga» va yevropacha «yoga» uslubi mavjud bo'ldi. An'anaviy uslubda o'rta asr dekorativ manzara janrida ijod qildilar. Chet ellarda, asosan Yevropa davlatlarida tasviriy san'at asoslarini egallab qaytgan rassomlar esa, moybo'yoqda ijod qilib

Tange Kendzo. Tokiodagi Olimpiada sport majmuasi.

akademizm, imperissionizm, postimpressionizm va fovizm ta'sirida bo'ldilar. Asan Tyu, Yasun Sotaro, Umexara Ryudzaburo va b. ijodi shu o'rinda eslashga loyiq, shu jarayonlarning faol vakillaridir. XX asr boshlarida yapon tasviriy san'atiga Yevropadagi avangard san'atning turli ko'rinishlari dadaizm, kubizm, abstroksizm kirib kela boshladi. Bu yo'nalishlar yapon san'atining keyingi davrida muhim o'rinni egalladi. 1928-yili Proletar san'ati birlashmasi tashkil topdi. Bu birlashma a'zolari o'zlarining asosiy maqsadlari qilib xalqning hayoti va kurashini tasvirlashni oldilar. Ish tashlashlar, namoyishchilar, otish va shunga o'xshash siyosiy mavzularda surat va agitplakatlar ishladilar. Ishchilar harakati bilan bo'lgan bu birlashma 30-yillar rangtasvirida muhim rol o'ynadi. Nixonga an'anaviy yapon san'ati bu davrga kelib, yangi ko'rinish kashf etadi. Yokoyama Taykan (1868–1959) va Uemuro Syoen (1875–1949) kabi rassomlar Yevropa realistik san'atini o'zlashtirgan holda uni nixonga an'analari bilan uyg'unlashtirishga intildilar.

30-yillarga kelib mavjud badiiy uyushma va uning faoliyati ta'qib ostiga olindi. Asosan modernistik yo'nalish va an'anaviy yapon milliy san'ati an'alarida asarlar yaratildi. Ayniqsa, syurrealizm shu yillari yetakchi o'ringa chiqib oldi. San'atda shovinistik qarashlar targ'ib etila boshladi. Ikkinchi jahon urushida yaponiyaning mag'lubiyatga uchrashi militar tartibga ham chek qo'ydi. Yaponiya yangi davrga qadam qo'ya boshladi. Me'morlik, grafika va milliy-bezak san'ati rivojlanishi davrini boshidan kechira boshladi. Milliy san'at an'alariga qiziqish ortdi. Bu me'morlikda yengil, sinchli binolar qurilishida, me'morlik shakllarining ixchamligi va mutanosibligida va yangi texnologiyadan unumli qurilish ishlarida foydalanishdan seziladi. Ayniqsa, qurilgan binolarning tevarakatrofi, tabiat bilan uyg'unlikda bunyod etilishi, an'anaviy yapon me'morigi uslublari bilan XX asr G'arbiy Yevropa yuzaga kelgan uslublarni organik

Xirosima suvlari. Ono Tadasige.

uyg'unlashtirishi yapon me'morligining o'ziga xos jozibasini yaratdi.

50-yillardan boshlab san'at sintezi yapon me'morligining muhim tomonini belgilay boshladi. Nafaqat me'morlik shakllari, amaliy-tasviriy san'at asarlari, balki ishlatiladigan qurilish materiallarining emotsional-estetik imkoniyatlari ham shu san'at sintezida o'z o'mini egalladi. Mozaika, devoriy rasmlar, haykaltaroshlikdan va amaliy san'at namunalaridan ijodiy foydalanildi. Me'morlikdagi bu davr yo'nalishi ham keng va rang-barang. Bir tomondan an'anaviy yapon me'morlik uslublari asosida binolar yaratilsa, ikkinchi tomondan G'arbiy Yevropa va Amerika me'morligi shakllanayotgan yangi an'ana va yo'nalishlar uslubida inshootlar qurildi.

Dengiz qushi. Ono Tadasige.

Tange Kendzo birinchi bo'lib shunday uyg'unlashtirishni boshlagan me'morlardan hisoblanadi. Tange Kendzo Tokio universitetida o'qigan (1935–38), me'mor Maekava Kunio ustaxonasida ishlagan. U o'z ijodida Le Korbyuze izlanishlaridan hamda ingliz brutal uslubidan foydalanishga harakat qildi. Uning Xirosimadagi Tinchlik bog'i me'moriy majmuasi (1951–52), Takamatsu shahridagi Kagava prefektura kengash binosi (1955–58), Kurasikidagi munisipalitet (1958–60), Tokiodagi Olimpiada sport majmuasi (1961–64) va boshqalarda (bu me'moriy majmualar yechimida boshqa me'morlar ham ishtirok etgan, ular hammualiflikda yechilgan) ijodiga xos tomonlari namoyon bo'lgan. Shuningdek, Tange Tokioni qayta tuzish loyihasi muallifi hisoblanadi.

Me'morlik kabi tasviriy san'at ham uslub va yo'nalishlarga boy. Sharq va g'arb san'at an'analari asosida asar yaratishga intilish bir qancha rassomlar ijodida esa sezilarli o'rinni egalladi. Shu yo'nalishda ijod qilgan rassomlar xalq hayoti, uning tarixi urush va urushdan keyingi yillardagi og'ir ahvoli haqida asarlar yaratdilar. Marukiy Iriy va Marukiy Tosikalarning «Xirosima» (1950–1955) pannosi shunday asarlardandir. Atom bombasining yapon shaharlari ustida potrlashi xalq boshiga qancha azob keltirilganligini ask ettiruvchi bu panno o'zining realizmi bilan xarakterlanadi. Grafika Yaponiya san'atining eng ommaviy va xalqchil turlaridan bo'lib, asr boshlarida an'anaviy san'atdan farqli mustaqil san'at darajasida bo'lib asta milliy an'analardan ta'sirida yapon milliy san'at shakllanishiga olib keldi. Ijodkorlar bu san'atda xalq hayoti, uning fojialari bilan bog'liq ranglar tuslanishida o'z aksini topdi, yapon tabiatining o'ziga xos

ko'rinishlari tasvirlandi. Ono Tadasige gravyuralarida ko'proq shahar manzaralari, uning atrofidagi kanal va sanoat ko'rinishlari aks ettiriladi. Rassom manzaralari o'zining ko'rinishi bilan emas, balki ko'ngilga mungillilik tuyg'ulari baxsh etuvchi hissiyotlarni qo'zg'aydi. Achinish, hadiksirash kabi holatlar kishining qalbini egallaydi. Jumladan, uning 1959-yili yaratgan "Xirosima suvlari" asari yapon xalqining o'tmishi va uning qalbidagi chuqur iztirobi vayrona bo'lgan bino ko'rinishi-yu suv sathidagi bag'irini tilingan izlarini eslatuvchi chiziqlarda namoyon bo'lsa, atom bombasi vayronasining ramzi bo'lgan bino haykal singari bo'lib o'tgan fojiani eslatib turadi. «Dengiz qushi» asaridagi yolg'iz qushning besaranjom atrofga boqishida cho'chish, hadiksirash va yolg'izlik tuyg'ulari kishi qalbini qamrab oladi. Rassom shakllarni yaxlit ishlaydi. Mayda unsurlariga e'tibor bermaydi. Asarning rang gammasi ham e'tiborga loyiq. U borliq rangi emas balki kishi hissiyotlarini yorqinroq ifodalash uchun tanlangan. Fumio Kitaoka turkum gravyura asarlari urush mavzusiga bag'ishlangan. "Vayron etilgan uy", «Yo'ldagi halokat», «Qaytish» kabi kompozitsiyalari shu mavzu mohiyatini yoritishga qaratilgan. Gravyura texnikasining yirik shakllarda ohang yaratish imkoniyatlari shu mavzu mohiyatining yanada ta'sirchan bo'lishiga xizmat qilgan. 1960-yillardan rassom ijodida manzara xalq hayotiga oid kompozitsiya keng o'rinni oldi. XX asr yapon amaliy bezak san'ati ham o'z rivojida san'atning boshqa turlari kabi yangi davr ruhiga mos ravishda rivoj topdi, lekin boy yapon amaliy bezak san'ati asoslari birmuncha yetakchiligi seziladi. Yapon san'atida qo'g'irchoq san'ati ham keng rivojlangan.

Kirish	3

BIRINCHI BO'LIM. QADIMGI SHARQ SAN'ATI

Qadimgi Misr podsholigi	5
Old Osiyo san'ati	18
Qadimgi eron san'ati	29
Grek-Baqtriya	34
Parfiya san'ati	35
Kushon san'ati	37
Qadimgi hind san'ati	39
Qadimgi xitoy san'ati	45

IKKINCHI BO'LIM. O'RTA ASRLAR SAN'ATI

Arab xalifalik davri san'ati	54
Turkiya san'ati	62
Kavkazorti xalqlari san'ati	63
Ozarboyjon san'ati	63
Eron san'ati	65
Afg'oniston san'ati	68
Janubiy va sharqiy osiyo san'ati. Hindiston san'ati	70
Xitoy san'ati	75
Yaponiya san'ati	80
Janubiy-Sharqiy Osiyo san'ati	84

UCHINCHI BO'LIM. XX ASR XORIJIY SHARQ SAN'ATI

1. Misr Arab Respublikasi san'ati	86
2. Mag'rib san'ati (Tunis, Marokko, Jazoir)	92
3. Suriya Arab Respublikasi san'ati	93
4. Iroq Respublikasi	94
5. Livan san'ati	96
6. Turkiya san'ati	97
7. Eron san'ati	98
8. Afg'oniston san'ati	99

JANUBIY, JANUBI-SHARQIY OSIYO SAN'ATI

1. Hindiston Respublikasi	99
2. Shri Lanka san'ati (Seylon)	102
3. Xitoy Xalq Respublikasi	103
4. Mo'g'uliston san'ati	105
5. Birma san'ati	108
6. Vyetnam san'ati	110
7. Koreya san'ati	112
8. Indoneziya san'ati	113
9. Yaponiya san'ati	114

NE'MAT ABDULLAYEV

SHARQ XALQLARI SAN'ATI TARIXI

Kash-hunar kollejlari o'quvchilari uchun o'quv
qo'llanma

O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti
100083, Toshkent, Buyuk Turon ko'chasi, 41.
Tel: 136-55-79; faks: 139-88-61

Muharrir: *O. Bozorova*
Musahhih: *H. Zokirova*
Dizayner: *N. Mamanov*

Bosishga ruxsat etildi 28.08.2007-y. Bichimi 60 x 90 $\frac{1}{16}$. Ofset qog'ozi.
Shartli bosma tabog'i 8,0. Nashriyot-hisob tabog'i 7,5. Adadi 1000 nusxa.
Buyurtma № 30.

«AVTO-NASHR» SHK bosmaxonasida chop etildi.
Manzil: Toshkent shahri, 8-mart ko'chasi, 57-uy.

ISBN 978-9943-319-37-0

9 789943 319370